

ХОДАКІВСЬКА О. В., ЖОГІЛНИЙ О. М.

ХОДАКІВСЬКА О. В.
ЖОГІЛНИЙ О. М.

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ

ВІД ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОРОДИННЯ
ДО ЕКСПАНСІЇ АГРОХОЗДІНСТВА

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ

Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
Український науково-дослідний інститут
продуктивності агропромислового комплексу

Ходаківська О. В., Могильний О. М.

ЗЕМЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ –
ВІД ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОЛІДІННЯ
ДО ЕКСПАНСІЇ АГРОХОЛДІНГІВ

МОНОГРАФІЯ

Київ – 2020

УДК 332.28
X 69

Рецензенти: *Дорош Йосип Мирославович*, доктор економічних наук, професор, (Інститут землекористування НААН)

Малік Микола Йосипович, доктор економічних наук, професор, академік НААН (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»
(протокол № 3 від 26 березня 2019 року)*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
продуктивності агропромислового комплексу
(протокол № 1 від 18 квітня 2019 року)*

**Ходаківська Ольга Василівна,
Могильний Олексій Миколайович**

X 69 Селянське питання – від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів : монографія Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки». Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 184 с.

ISBN 978-966-669-539-3

Висвітлено результати економіко-історичного аналізу відповідності аграрних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил, які мали місце за останні півтора століття на землях України, розділеній між різними імперіями. Розкрито причини та наслідки величезних людських жертв серед українських селян та безпрецедентних матеріальних втрат селянських господарств, що були покладені на вівтар справедливого вирішення земельного питання в умовах грабіжницької колоніальної політики метрополій. Запропоновано інституційну модель справедливого вирішення селянського питання в умовах запровадження ринкового обігу прав на сільськогосподарські землі.

Розраховано на вчених та науково-педагогічних працівників, керівників органів державної влади й органів місцевого самоврядування, молодих науковців і студентів, а також на всіх, хто опановує уроки аграрної історії України.

УДК 332.28

ISBN 978-966-669-539-3

© Ходаківська О.В.,
Могильний О.М., 2020

ЗМІСТ

Передмова	5
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ	
ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА В ПЕРІОД ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ НА СЕЛІ	
1.1 Від общинної до козацької власності.....	11
1.2 Скасування кріпосного права.....	18
1.3 Реформи С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна.....	23
РОЗДІЛ ДРУГИЙ	
СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ	
2.1 Аграрна політика СРСР 1917 – 1930-х років.....	33
2.2 Трансформації на західноукраїнських землях.....	40
2.3 Суцільна колективізація.....	46
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ	
ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПІД ЧАС ПАНУВАННЯ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ	
3.1 Аграрна політика М.С. Хрущова.....	55
3.2 Економічні реформи О.М. Косигіна.....	59
3.3 Кризовий стан колгоспів.....	63
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ	
ПОВЕРНЕННЯ ДО РИНКОВИХ ЗАСАД У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНИ	
4.1 Продовольча програма М.С. Горбачова.....	71
4.2 Перехідний період до ринкової економіки.....	76
4.3 Невивчені уроки.....	92

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ:

НИНІШНІ ВИКЛИКИ Й МАЙБУТНІ ЗАГРОЗИ

5.1 Становлення агрохолдингів.....	103
5.2 Наслідки агрохолдингзації.....	108
5.3 Перекоси аграрного сектору.....	112

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

НЕОЛІБЕРАЛЬНІ ПРОЖЕКТИ

6.1 Наповнення бюджетів.....	121
6.2 Інвестиційний бум.....	126
6.3 Приріст валового внутрішнього продукту.....	130
6.4 Вигодонабувачі земельної ренти.....	135

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ РЕСУРСНОГО ПРОКЛЯТТЯ

УКРАЇНИ НА ЇЇ БЛАГО

7.1 Ренесанс сімейного фермерства.....	143
7.2 Дороговкази земельної реформи.....	151
7.3 Програмні завдання.....	156

Прикінцеві узагальнення.....	169
-------------------------------------	------------

Література.....	175
------------------------	------------

Над сином сидя, задрімала.
 Сниться їй: той син Іван
 Уродливий, і багатий,
 Уже засватаний, жонатий,
 На вольній бачиться, – бо й сам
 Уже не панський, а на волі;
 І на своїм веселім полі
 Удвох собі пшеницю жнуть...

Т. Шевченко «Сон»

Після занепаду Київської Русі, яка існувала від кінця IX до середини XIII ст., за майже 650 років втрати державності українські землі неодноразово захоплювалися, ділилися й переділялися сусідніми імперіями. Метрополії насаждали свій адміністративно-територіальний устрій, органи управління, систему оподаткування, аграрні відносини, земельні порядки та інші засоби гноблення селян.

Розглядаючи еволюційно-примусовий та революційний розвиток земельних відносин, нами виокремлено історичні передумови й етапи здійснення аграрних реформ в рамках суспільно-політичних формацій, охарактеризовано закономірність процесів зміни форм власності на землю і концентрації земельних масивів, необхідність поліпшення систем землеробства, модернізації технічних засобів виробництва. Розкрито мотивацію землевпорядних перетворень та зумовлені ними трансформації політико-правових повноважень селян і соціально-економічний стан селянських дворів (господарств).

Висвітлено історію розвитку земельних відносин і механізм реалізації цілей аграрної політики від общинного землеволодіння, часів скасування кріпосного права, періоду козаччини, руйнівної колоніальної залежності України до сьогодення. Розглянуто аграрні реформи

С.Ю. Вітте і П.А. Столипіна та їх роль у створенні інституційних передумов для розвитку сімейних фермерських господарств, а також соціально-економічні, демографічні й міграційні наслідки для селян від запровадження капіталістичних відносин на селі. Розкрито передумови виникнення масового селянського повстанського руху в Україні, масштаби трагічних подій 1921 – 1923 рр. і 1929 – 1931 рр., понесені людські жертви і матеріальні втрати та причини згасання народного опору московській агресії.

Досліджено політичні умови і примусові заходи проведення «воєнного комунізму» й вимушений крок радянської влади до запровадження натурального продовольчого податку в рамках нової економічної політики на селі. Вивчено реальний стан земельних відносин і забезпеченість селянських господарств основними засобами аграрного виробництва до проведення суцільної колективізації, а також період утвердження колгоспно-радгоспної системи господарювання.

На прикладі аналізу стану виконання Продовольчої програми 1982 – 1990 рр. показано неспроможність політики одержавлення земельних відносин та неефективність адміністративних форм і методів управління аграрним сектором. Оцінено результати перехідного періоду до ринкової економіки в частині інституційного забезпечення прав власності на земельні ділянки селянами, отриманими ними безоплатно під час реорганізації колективних господарств. Проаналізовано об'єктивні наслідки для аграрного сектору і національної економіки в цілому 18-річного мораторію на ринковий обіг прав щодо земель сільськогосподарського призначення.

В історії аграрних відносин України сучасна реформа, що стартувала з початком 90-х років минулого століття, – це вже четверта спроба передати землю селянам у приватну власність. Проте внаслідок ліквідації соціалістичної монополії державної власності на землю селяни наразилися на монополію капіталістичну. Суттєва відмінність між цими монополіями полягає в тому, що у першому варіанті монопольну ренту привласнювала держава, у другому – перерозподіляється на збагачення кількох надпотужних землевласників і землекористувачів, що нині вже контролюють понад третини сільськогосподарських угідь. Це особливо турбує суспільство, адже політико-бізнесові структури, орієнтовані винятково на одержання природно-ресурсної ренти, активно на всіх рівнях законодавчої й виконавчої влади, через Конституційний Суд України, Європей-

ський суд з прав людини, міжнародних кредиторів та в підконтрольних ними ЗМІ, нав'язують суспільству неминучість «запуску» ринку землі. При цьому на законодавчому рівні пропонується неоліберальна модель, яка нібито сприятиме перетворенню ресурсного прокляття України на благо для її народу. Проте неурядові організації аграрного сектору, громадянське суспільство, вчені, фермери і люди чинять спротив відвертій земельній експансії агрохолдингів, спекулятивного бізнесу та нечесно нажитого капталу.

Тож цілком логічно, що й через більше, ніж чверть століття відновлення Україною державності боротьба громадян за справедливий суспільний лад проявилася в Помаранчевій революції (2004 р.) та Революції Гідності (2014 р.), активними учасниками яких були сільські жителі. На підтвердження цього наводяться дані про те, що серед Героїв «Небесної Сотні» майже кожен другий був мешканцем сільської місцевості (Небесная сотня / Факты и комментарии. 2014. URL : [http // www.fakty.ua/177408-nebesnaya-sotnya](http://www.fakty.ua/177408-nebesnaya-sotnya) (18.07.2018).

Масові громадські акції спротиву негайному відкриттю ринку земель у Києві й на місцях відбуваються під соціально-економічними гаслами: «Збережемо село – збережемо Україну!», «Розвинуте фермерство – майбутнє сільського господарства!», «Україна без панів!», «Сили нації – за Україну без олігархів!», «Світовий банк – геть руки від української землі!» та інші. Як зауважують експерти, сільський соціум є однією з найвибухонебезпечніших зон ризику й далі ігнорувати селянське питання – неприпустимо.

Серед аналітиків існує думка, що комерційно-корупційна складова свідомо закладена чиновниками в екстериторіальному принципі виділення земель сільськогосподарського призначення. Саме через це поширеною стала практика, коли органи Держгеокадастру України без узгодження з місцевою громадою надають дозволи на розробку проектів землевпорядних робіт для приватизації ділянок державної форми власності на підставних осіб, які не збираються жити в селі, а тим паче облаштовувати особисте селянське господарство. Зате агрохолдинги, скуповуючи ділянки розміром до 2 га кожна, продовжують безконтрольно нарощувати свої земельні банки.

На наше переконання, не зробивши висновків з уроків історії аграрних реформ, що здійснювалися на теренах сучасної України за останні півтора століття, як правило, всупереч об'єктивним закономірностям розвитку аграрного сектору економіки та інших сфер

суспільних відносин на селі, нове покоління реформаторів мало чим відрізнятиметься від своїх попередників. Споконвічне гасло: «Землю – селянам!», вже стало тривожним сигналом для суспільства про наміри здійснити чергову аферу у «верхах» за відпрацьованою схемою з «народною» приватизацією об'єктів державної власності шляхом роздачі громадянам майнових сертифікатів, які для більшості перетворилися на звичайні папірці. Але на цей раз ставки незрівнянно вищі, оскільки йдеться про найцінніше національне багатство, що належить Українському народу на правах власності.

Основна суперечність аналізованого нами періоду у сфері земельних відносин – це невідповідність реформ змісту і характеру розвитку продуктивних сил та боротьба селян за право обробляти свою землю. Через це Україна не змогла повною мірою реалізувати свій агроресурсний потенціал, незважаючи на можливості нових технологічних укладів, кількох зелених і промислових революцій. На наше переконання, в цьому криється одна з основних причин відставання аграрного сектору від таких же країн із домінуючою сировинною економікою. Наша вже незалежна держава успадкувала традиції СРСР, продовжує дивувати світ своєю інституційною нездатністю до реформ на користь селян і збалансованого сільського розвитку.

Маємо визнати, що економіко-історична свідомість стосовно аграрних трансформацій, про місце і роль у їх здійсненні українських селян, ще не позбавлена стереотипів, нав'язаних догмами і табу правлячої радянської ідеології упродовж життя трьох поколінь українців. Переосмислення основного селянського питання вітчизняними вченими розпочалося порівняно недавно з відкриттям архівів. Автори, досліджуючи історію земельних відносин, висвітлюють внутрішні й зовнішні передумови реформ, розглядають інституційне середовище і механізм їх реалізації та деструктивні соціально-економічні наслідки для селян, сільського соціуму і сільських територій. Разом із тим поза увагою, як правило, залишається ширший світоглядний аспект: як проведені раніше перетворення на селі й нинішня реформа земельних відносин узгоджуються з людино-центристською філософією, сучасною науковою картиною світу, соціо-економіко-екологічно збалансованим сільським розвитком у контексті кращих світових практик і тенденціями, які суперечливо проявляються завдяки дії об'єктивних економічних закономірностей.

**ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ
ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ
ТА В ПЕРІОД ЗАРОДЖЕННЯ
КАПІТАЛІЗМУ НА СЕЛІ**

**Від общинної до
козацької власності**

Скасування кріпосного права

Реформи С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна

Дзеркало тижня, №47, 07.12–13.12.2019.

URL : [https:// dt.ua](https://dt.ua) (09.12.2019).

СТОЛИПІНСЬКА РЕФОРМА — низка законодавчих актів, написаних задля перерозподілу селянської земельної площі в Російській імперії. Назва походить від одного з її ініціаторів і головного виконавця — голови Ради Міністрів Петра Столипіна. Столипінська реформа безпосередньо пов'язана з революційними подіями 1906 року та невдачами імперського уряду задовільно вирішити аграрне питання.

Основними законодавчими актами реформи були: указ від 9(22) листопада 1906 року «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» і ухвалений на його підставі Державною Думою закон від 14(27) червня 1910 року.

За цими законами скасувалися обов'язкові форми земельної общини і кожному селянинові надавалося право вийти з неї й виділити свою землю у повну власність. Селянин мав також право вимагати виділення землі в одному масиві — «відрубі», до якого міг приєднати свою садибну землю і перенести сюди будівлі, утворюючи «хутір». Селяни користувалися допомогою Селянського поземельного банку, який кредитував купівлю землі і допомагав створити хутірні і відрубні (польовий наділ без садиби) господарства.

(Енциклопедія історії України. URL : <http://resource.history.org.ua>).

§ 1.1 Від общинної до козацької власності

Із теоретико-методологічної точки зору еволюція земельних відносин вченими розглядається в контексті розвитку суспільно-політичних формацій – історичного типу суспільства, заснованого на певному способі виробництва й переважаючому технологічному укладі. При цьому свідомо залишаємо філософам дискусію щодо схематичності, абсолютизацію й обмеженість формаційного підходу до історичного процесу, запропонованого К. Марком. Проте визнаємо, що має місце догматичне і спрощене трактування його теорії послідовниками, зокрема, в частині економічного детермінізму та прямолінійного уявлення про еволюційно-революційний шлях державотворення. Нагадаємо, що крім формаційного, наявний також цивілізаційний підхід, який поділяє історію людства на аграрну (традиційну), індустріальну (техногенну) та постіндустріальну (інформаційну). Існують й інші теорії з цього питання, тому що науковці продовжують пошуки універсального механізму, який би лежав в основі історичного процесу.

Для проведеного дослідження діалектика аграрних відносин і продуктивних сил логічно вбудовується в формаційний поділ історії. При цьому визначальна роль в їх суперечливому розвитку належить селянам. Адже вони виступають носіями традицій ведення господарства, укладу життя, звичаїв, певної ментальності, культури, релігії тощо. За методологічну основу

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

§ 1.1 Від общинної до козацької власності

слугує те, що земельні відносини – це багатогранні суспільні відносини, які матеріалізовані надважливою складовою, а саме: землями сільськогосподарського призначення. Отже, селяни апріорі перебувають в епіцентрі земельних відносин, є їх провідниками і водночас рушієм розвитку продуктивних сил аграрної сфери.

Діалектичний підхід до аналізу єдності і суперечностей аграрних відносин та продуктивних сил, а також висвітлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, залежно від способу суспільного відтворення галузі сільського господарства, відкриває нові можливості для ретроспективного осмислення земельних метаморфоз, що мали місце на теренах сучасної України.

Як відомо, класичними ознаками первіснообщинного способу виробництва була общинна власність на сільськогосподарські землі, привласнювальне землекористування, низький рівень продуктивних сил і натуральне виробництво. Залежно від природно-кліматичних умов поширеними були збиральництво, мисливство, рибальство, бортництво, лісові промисли тощо. У цей період результати праці належали родовій общині. Розподіл виробленої продукції відбувався рівними частинами між усіма членами общини. Це мало б задовольняти потреби членів общини в харчових продуктах, одязі, предметах домашнього вжитку. Такі суспільно-виробничі відносини не заохочували до відтворювального способу господарювання, раціонального використання земельних ресурсів, що в сукупності з іншими чинниками гальмувало започаткування простого товарного виробництва [16, с. 74].

Селянська община – це азійський тип земельних відносин, який бере початок ще у XVIII ст. до нашої ери від земельних законів Хаммурапі, що мали місце у Вавилоні. На території Давньої Греції виникає західноєвропейська система земельних відносин, заснована на вільній селянській праці та приватній власності на земельні ділянки. На думку дослідника, саме цей тип земельних відносин став драйвером розвитку землеробства і продуктивних сил, каталізатором зміни суспільних формацій, сприяв становленню сучасного західного демократичного світу. (*Володимир Бондар*. Земельна реформа... за законами Хаммурапі, ДТ, №24, 23.06.–29.06.2007 (17.07.2019).

У результаті всезагального цивілізаційного поступу в слов'ян Середнього Подніпров'я відбулася трансформація патріархальної родової общини в сільську територіальну общину. Природним атрибутом цього етапу розвитку аграрної економіки було освоєння нових земельних масивів, придатних для ведення сільсько-го господарства, а родинні зв'язки доповнювалися складнішими господарсько-територіальними відносинами.

Господарська діяльність велася дворами, які й володіли общинною землею. Згодом земельні угіддя було розподілено між ними (дворами) і набули форми приватної власності. Усі засоби виробництва, включаючи продуктивну і робочу худобу, інвентар також перебували у власності двору. У спільному володінні залишилися лісові та водні угіддя й пасовища.

Історики відзначають, що в цей період відбувається перехід до осілого способу життя, що стало передумовою першого великого поділу праці – виокремленні землеробства та скотарства. Завдяки підвищенню продуктивності базових галузей сільського господарства відбувалося чергове поглиблення суспільного поділу праці і розвиток виробничої спеціалізації населення, зайнятого в галузі. Із вдосконаленням предметів і засобів праці та систем ведення землеробства розширювався набір сільськогосподарських культур. Зокрема, найбільш поширеними у господарстві ранніх слов'ян були: пшениця, жито, ячмінь, просо, бобові, конопля та льон [17, с. 45].

Переважаюча індивідуальної форми господарювання сприяло формуванню приватної власності на засоби виробництва та підвищенню продуктивності праці. Як наслідок, з'явилася можливість виробляти продукції більше, ніж споживалося родиною, що, у свою чергу, активізувало процеси обміну надлишком вироблених продуктів, які згодом набули простого товарного характеру. Цей період в історії розвитку господарських систем пов'язують із другим великим поділом праці – відокремленням ремесел у самостійну галузь [16, с. 74].

Розвиток продуктивних сил і адекватних їм земельних відносин на цьому історичному етапі супроводжується об'єктивним процесом дезінтеграції родових зв'язків, зародженням майно-

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

§ 1.1 Від общинної до козацької власності

вої й соціальної нерівності, утвердженням класової ієрархії. Як наслідок, у Північному Причорномор'ї, як і на інших територіях європейського та інших континентів, з'являються держави з рабовласницьким устроєм.

Притаманною ознакою цього періоду стає абсолютна власність рабовласника на раба, як робочу силу, предмети й засоби праці, включаючи землю. Спостерігається розвиток товарно-грошового обміну продуктами, що стало однією з основних причин третього великого суспільного поділу праці – зародження класу купців.

Формування торгового капіталу зумовило прискорення диференціації селянських господарств за розмірами землекористування. Швидкими темпами розвивається лихварська справа, що у сукупності з іншими соціально-економічними й технологічними змінами ослабило підвалини рабовласницького ладу. Саме торговий та лихварський капітал створили інституційне середовище для розорення дрібнотоварних і безземельних селянських господарств. Значною мірою цьому посприяло запровадження інституту застави земельних ділянок під боргові зобов'язання та введення вільної їх купівлі-продажу.

Незважаючи на те, що рабовласницький період мав місце у Докиївський, Київський і навіть Післякиївський періоди, він не був таким поширеним у стародавніх слов'ян, як в інших народів. У літописах часів Київської Русі (з X ст.) селян, пов'язаних з феодалним двором, називають холопами, челяддю, закупами тощо. Ця категорія селян була власністю не лише феодалів, а також церкви як інституту та заможних представників духовенства. Зокрема у старих письменах згадуються раби Києво-Печерського монастиря, єпископські раби та інші [18, с. 37].

До значної частки залежних селян використовували назву «смерди». Завдяки експлуатації цього прошарку населення було сформовано систему земельних відносин, хоча існували й інші способи поневолення вільного сільського люду [17, с. 39]

Основною причиною, яка перешкождала трансформації патріархального рабства у рабовласницьку формацію в Київській Русі, була поширеність селянської общини. Хоча рабовласницький лад не набув визначальних рис на території Русі, даний період харак-

теризується порівняно невисоким рівнем розвитку продуктивних сил, що негативно позначалося на стану аграрних відносинах загалом і процесу концентрації земельних угідь, зокрема. Під тиском народжуваного феодалізму рабовласницький лад поступово здавав свої позиції не лише в аграрному господарстві, а також в інших сферах суспільного життя.

За економічну основу феодалізму, як особливої форми земельно-правових відносин, слугували великі землевласники, окремим з яких належало від 100 до 200 тис. десятин землі (1 дес. = 1, 0925 га). Панські латифундії на правах повної або часткової власності мали селян-кріпаків, використовуючи їх примусову працю. Здебільшого це були залежні особи, що не мали свого майна і працювали на господаря. Їх також могли продати, подарувати, передати у спадщину тощо.

В Україні селяни-кріпаки становили 45% усього сільського населення, вони обробляли землю, якою їх наділяли феодалі. Останні обкладали селян низкою повинностей, таких як «панщина (відробіткова рента), натуральний оброк (продуктова рента), грошовий оброк (грошова рента)» [12, с. 32].

За даними перепису (ревізій) у 1719 – 1746 рр. кріпосні селяни в Царській Росії становили в середньому 53,1–53,7% від усієї чисельності сільського населення. У Московській губернії кріпосних було 72%, а чим далі від центру, тим рівень закріпачення селян був менший. Для прикладу, у Воронежській і Курській губерніях в середньому – 47%. (Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / В. И. Пичета и др. Том 2. Издание И. Д. Сытина. Москва : 1911. С. 4.)

Обмежені права селянина-кріпака на користування невеликим земельним наділом, ризики втратити її через найменшу провину постійно тримали його у економічній та особистій залежності від феодала. Адже земля майже для всіх селянських родин у той час була годувальницею – єдиним джерелом для існування.

Феодальні відносини періоду IX – XII ст. вибудовувалися в межах Київського, Галицько-Волинського, Чернігівського, Переяславського, Новгород-Сіверського та Тмутороканського князівств. Князі, бояри, їх васали та церква примножували свої

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

§ 1.1 Від общинної до козацької власності

землеволодіння шляхом завоювання нових чи переділу вже освоєних територій. Їх права на володіння, розпорядження та користування землями, у тому числі й передачу в спадок захищалися феодальним законодавством. Процес закріпачення селян із часом лише посилювався. Вони переходили у повну майнову й позаекономічну залежність від землевласника.

Національно-визвольна війна українського народу (1648 – 1654 рр.) проти польської шляхти привнесла істотні зміни у розвиток земельних відносин. Збройний опір було викликано ліквідацією козацтва як стану і перетворенням нереєстрових козаків у підданих феодалів, запровадженням панщини й кріпацтва та іншими приписами, що суттєво обмежували їхні права.

Феодальна власність на землю була замінена козацькою власністю, яка набула форми корпоративної власності Війська Запорізького. Козаки отримали право набувати землю у приватну власність. Простежується так званий службовий характер земельної власності. Козаки отримали право вільно купувати і продавати як окремі земельні наділи так і цілісні земельні масиви. До того ж, вони могли засновувати нові поселення.

Ця доба української історії характеризується цілковитою свободою українського селянина, який міг, вступивши до козацького війська, отримати право на землю та безперешкодно змінювати місце свого проживання.

Із становленням Української козацької держави (друга половина XVII – XVIII ст.) феодальне землекористування було зруйновано. Земля перебувала у державній та козацькій власності. Було започатковано вільну купівлю-продаж земельних ділянок та їх заставу. Приватна козацька власність стала поштовхом для розвитку товарного козацького та селянського виробництва. Формувалися свого роду господарства фермерського типу [16, с. 77].

Після Андрусівського перемир'я (1667 р.) та «Вічного миру» (1686 р.) територія Лівобережної України з Києвом та Запорожжя залишилася під владою Московської держави, а Правобережна Україна знову опинилася у складі Речі Посполитої (в 1699 р. до неї повернулося Поділля, яке знаходилось під владою Туреччини). На вимогу царського маніфесту, як покарання за непокору

козацького війська, територія Південної Київщини і Брацлавщини з містами Трахтемирів, Канів, Черкаси і Чигирин мала залишатися незаселеною до особливого царського дозволу. І хоча українські землі, починаючи з 1670-х рр. поступово виходили з так званого періоду Руїни, негативні наслідки цієї доби ще довго відчувалися, особливо на Правобережжі та в Галичині [19].

Подальше економічне зростання Козацької Української держави було зупинене із втратою нею автономії та поверненням феодальних порядків. Селяни знову були закріпачені і повністю залежали від феодала. Натуральне, а згодом і просте товарне виробництво «обростали» панщиною, натуральним і грошовим оброками. Значних масштабів набуло малоземелля і обезземелення селян. Разом із тим спостерігається концентрація феодального землеволодіння, що викликало масові бунти серед українського селянства. Незважаючи на спротив, із середини XVIII ст. переважна більшість земель була зосереджена в феодальних володіннях. Імператорським указом (1783 р.) селяни позбавлялися статусу самостійних осіб і оголошувалися кріпосними свого поміщика.

Розпочався процес розшарування селян на сільську буржуазію і сільських пролетарів. Безземельні селяни залучалися землевласниками як вільнонаймані працівники не лише в сільське господарство, а також у переробні підприємства. Тобто робоча сила, на рівні з іншими засобами виробництва, стала товаром. Закономірність процесу розвитку капіталістичних земельних відносин підірвала самі устої феодального способу виробництва. Завдяки приватній власності, первинному накопиченню капіталу, прагненню товаровиробників до відокремлення і юридичної самостійності, поглибленню суспільного поділу праці й кооперації, зароджувалися капіталістичні відносини в сільському господарстві.

Наступним переломним етапом в історії розвитку земельних відносин і продуктивних сил була селянська реформа 1861 р., яка стала найбільш значущою соціально-економічною трансформацією аграрного устрою другої половини XIX століття.

§ 1.2 Скасування кріпосного права

У кінці XVIII – на початку XIX ст. феодальні аграрні відносини на українських землях не відповідали рівню і характеру розвитку продуктивних сил народжуваного в їх надрах капіталістичного ладу, що потребував радикальних суспільно-економічних змін та додаткових людських і матеріальних ресурсів для розвитку промисловості. Об'єктивними передумовами для цього була вкрай низька продуктивність праці, занепад частини поміщицьких маєтків і значне зубожіння кріпосних селян. Наростало масове невдоволення останніх своїм майновим і політико-правовим станом. Масові збройні повстання відбулися під проводом Болотнікова, Разіна і Пугачова. Не зважаючи на те, що вони були жорстоко придушені, Царський режим змушений переглядати свою політику щодо кріпосного соціального укладу. До того ж, Російська імперія все більше відставала в темпах розвитку від інших країн, наростала критика царизму прогресивними силами, як у середині суспільства, так і від провідних держав світу.

Дослідниками також відмічається вплив на російське суспільство західноєвропейських економічних ідей. На початку століття, значною популярністю серед учених і поміщиків користуються праці Адама Сміта. Переконливий захист в його публікаціях конкурентних переваг фермерського господарства до певної міри відповідав інтересам тих панських маєтків, які переходили на прогресивні методи ведення сільського господарства. Представники великих землеволодінь на практиці переконувалися, що при збереженні кріпосних відносин не можливо суттєво підняти рівень продуктивності праці, підвищити ефективність використання інших ресурсів та збільшити дохідність маєтку. Поміщики самі почали збільшувати площі земельних масивів самовільно позбавляючи селян їх наділів.

У науковій літературі селянське питання розглядалося також через призму сучасних для того часу філософських ідей. У 1814 р. перший професор філософії новозаснованого Харківського університету Й. Б. Шад (1758–1834) опублікував працю «*Institutiones juris nature*». Автор був прихильником природного права, якому суперечить рабство. Праця побачила світ в період розгорнутої реакції на представників прогресивних поглядів і не сподобалася царському режиму, який вже отямився від ліберальних ідей, а тому Й. Б. Шада звільнили з університету і вислали за кордон (*Пичета В. И. Противники крепостного права в начале XIX века. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / В. И. Пичета и др. Том 2. Издание И. Д. Сытина. Москва : 1911. С. 115–116.*)

Про звільнення селян в різних суспільних верствах йшлося задовго до початку радикальних реформ. З цією метою 6 грудня 1826 року при російському імператорі Миколі I (1825—1855) створювалися так звані таємні комітети, які крім питань державного управління мали розробляти заходи, спрямовані на ліквідацію кріпосної залежності селян. Пропозиції одного з комітетів у 1842 р. розглядалися Державною Радою, проте не були підтримані нею, оскільки частково ущемляли безмежні права поміщиків та їх землеволодінь.

Всього за миколаївський період правління працювало 9 комітетів. Оскільки більшість осіб, що входили до їх складу були консервативними прихильниками кріпосного ладу, то в документах комітетів йшлося лише про «поступове поліпшення стану кріпосних селян без шкоди для поміщиків і збереження внутрішнього спокою». Община була не лише первинною ланкою аграрних відносин. Вона була основою монархії, її становим хребтом. Водночас, як кажуть, не має лиха без добра. Завдяки нерішучості та бездіяльності таємних комітетів, не відбулося звільнення селян із рабського стану без земельних наділів, до чого так прагнуло дворянство. В подальшому ідея щодо звільнення селян із земельними ділянками знайшла втілення в реформаторських діях наступних урядів (*Алексеев В. П. Секретные комитеты при Николае I. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / В. И. Пичета и др. Том 2. Издание И. Д. Сытина. Москва : 1911. С. 194 – 209.*)

Інтенсивна підготовка до земельної реформи 1861 р. тривала майже 5 років та супроводжувалася гострими протистояннями між представниками консервативно налаштованих груп інтересів та їх опонентами. Численні проекти програм, розроблені царським урядом, зазнали суттєвих змін, оскільки визнавалися неспроможними пом'якшити надто напружену суспільно-політичну ситуацію, що мала місце в кріпосній Російській імперії. Важливо зазначити, що від участі в земельній реформі відлучили Державну Думу та основну масу державних службовців. Вона здійснювалася через губернські та повітові землевпорядні комісії. Як зазначають історики, інших способів здійснити радикальні реформи на селі на той час не було.

Основні положення про скасування кріпосного права містились у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. і «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності», перша стаття якого проголошувала «Кріпосне право відмінено назавжди». У цих документах звільнення селян подавалось як благодійний, добровільний акт дворянства й уряду. Він мав здійснюватися шляхом добровільних угод між поміщиками й селянами. Даючи кріпакам волю, земля надалі залишалася у власності колишніх кріпосників. Тільки після підписання з поміщиком угоди про перехід на викуп такі особи переводилися в розряд селян-власників.

Реформа передбачала наступні заходи розкріпачення селян:

(а) вони отримували особисту свободу і набували вільного сільського стану;

(б) сільські громади та їх органи управління ставали суб'єктами з певними юридичними правами селянського самоврядування;

(в) поміщики відтепер мали справу з цілою громадою, а не з окремими селянами;

г) надавалася можливість селянам викупити земельним наділ у власність тощо.

Поміщикам за одержану землю платили не селяни, а казна п'ятивідсотковими державними банківськими білетами й викупними свідоцтвами. Причому, вони використовувалися переважно

на погашення боргів поміщицьких господарств, що відкривало перед ними нову можливість для подальшого розвитку. Селяни, у свою чергу, мали компенсувати державі позику протягом 49 років з відповідними річними відсотками. Крім того, за земельний наділ селянин платив казни 20 – 25% різниці між викупною сумою й викупною позикою.

Свої особливості щодо набуття правового статусу селян-власників мали державні (користувалися державними землями), дворові (жили при панському дворі), удільні (жили на удільних землях, виділених у 1797 р. з державних земель для утримування царського двору) селяни та кріпосні робітники (працювали на промислових підприємствах). Їх звільнення відбувалося за окремими законодавчими актами. Під час аграрної реформи територія України поділялася на регіони з обштинним і подвірним землеволодінням.

Конкретні розміри селянських наділів визначалися місцевими положеннями. У Херсонській, Катеринославській і частково Таврійській губерніях вони становили від 3 до 6,5 десятин на ревиську душу.

Ревиська душа – одиниця обліку чоловічого населення, яке у Росії в XVII – XVIII ст. підлягало оподаткуванню подушною податтю. Раніше одиницею оподаткування була земельна ділянка із робочою силою.

У повітах із переважаючим обштинним землеволодінням Харківської та Чернігівської губерній менший розмір наділу мав становити 1 – 1,5, більший – 3 – 4,5 десятини. Окреме «Місцеве положення» для поміщицьких селян Харківської, Чернігівської і Полтавської губерній закріплювало за ними від 2,75 до 4,5 десятин спадкових сімейних ділянок землі.

На середину 60-х років більшість кріпосних селян України припинила обов'язкові відносини з поміщиками і перейшла в категорію селян-власників. Історики зазначають, що перехід селян у новий політико-правовий і соціально-економічний стан супроводжувався конфліктами як з поміщиками, так і з місцевою владою. Протягом березня – квітня 1861 р. відбувалося приблизно 640 організованих селянських виступів, у яких взяло участь щонайменше 400 тис. осіб.

Проведені реформи справили неоднозначний вплив на забезпечення селян землею. Якщо на Правобережжі селянське землеволодіння збільшилося в середньому на 18%, то в інших місцевостях істотно зменшилося. За даними сучасної історіографії, в адміністративних межах тодішньої України понад 220 тис. ревільських душ було обезземелено, 100 тис. – одержали наділи до однієї десятини, а понад 1 млн 600 тис. – до трьох десятин. Понад 94% усіх селян мали наділи до 5 десятин, що явно не задовольняло мінімальних потреб сімей. Вважалося, що 5 – 8 десятин на душу забезпечували в сучасному розумінні прожитковий мінімум середнього за складом домогосподарства.

Після реформи 1861 р. земля стала об'єктом купівлі-продажу. В 1863 – 1902 рр. було відчужено понад 23,6 млн десятин. Тільки за 1877 – 1904 рр. майже 6 млн десятин збули поміщики, з яких 4,5 млн придбали заможні селяни, збільшивши свій земельний фонд приблизно в 4 рази.

У селянському господарстві продовжувала домінувати трипільна система землеробства. Поряд із нею існували перелогова та двопільна. Почали запроваджуватися чотирипільна й багатопільні сівозміни. Водночас перешкодою для масового застосування прогресивніших методів ведення сільського господарства залишалося малоземелля, яке змушувало селян порушувати співвідношення й черговість культур, заорювати луки і пасовища, що негативно позначалося на розвитку тваринництва.

Визначальні наслідки реформи:

(а) відбулися радикальні зміни у перерозподілі власності на сільськогосподарські землі;

(б) товарно-грошові відносини серед поміщиків та заможних селян стали витіснити натуральний обмін;

(в) окремі райони почали спеціалізуватися на рослинництві і тваринництві;

(г) поширилися прогресивні форми використання землі (оренда, ведення власного господарства тощо);

(д) водночас негативних рис набуло сервітутне право, оскільки великі землевласники залишили за собою право володіння пасо-

вищами, луками, водооями, лісами, якими до звільнення також користувалися селяни;

(е) завдяки механічним засобам обробітку землі, вільнонайманій праці, поліпшенню структури сівозмін підвищилась урожайність сільськогосподарських культур та ін.

На той час Україна стала основним регіоном Російської імперії з вирощування пшениці. Відміна кріпосного права позитивно позначилася на продуктивності сільського господарства. Якщо у 1890 – 1894 рр. зібрано 82,8 млн пудів пшениці, то в 1895 – 1899 рр. – 97 млн пудів. Це відповідно – 65 і 68% валових зборів європейської частини країни [1].

Дослідники, як правило, не ідеалізують аграрні реформи в частині скасування кріпосного ладу. Вони були обмеженими, непослідовними і половинчастими, в тому числі стосовно общинного землеволодіння. Особливо гостро це відчувалося в імперії на початку першої декади ХХ ст. Залишки кріпосних порядків сковували ініціативу, спрямовану на становлення капіталістичних земельних відносин, не давали можливості розвиватися продуктивним силам на селі. Передреволюційні події 1905 – 1907 рр. вимагали радикальніших земельних, політико-правових та соціально-економічних змін на селі.

§ 1.3 Реформи С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна

Основними суб'єктами земельних відносин в Україні, через майже півстоліття після скасування кріпацтва, були поміщицькі господарства і селянські общини. В останніх було закладене фундаментальне протиріччя між общинним землеволодінням та приватним характером виробництва і привласненням його результатів. Більшість земельних та інших майнових питань у відносинах з

поміщиками, в тому числі щодо умов оренди землі, вирішувалося селянами як і раніше через общину. В умовах наростання невдоволення селян через малоземелля нерідко община була ініціатором захоплення панських земель і навіть фізичного знищення їх маєтків. Така ситуація не влаштували великих землевласників, а також інших прихильників збереження монархічної форми правління в Росії.

С.Ю. Вітте і П.А. Столипін стали міністрами й очолювали уряди Царського режиму в умовах системної кризи загалом майже 13 років поспіль: 1898 – 1906 рр. і 1906 – 1911 рр. відповідно. С. Вітте належить авторство програми реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства (1893 р.). Його пропозиції знайшли розвиток у «Записках про селянські справи» (1904 р.). Очолюваний ним уряд ініціював розроблення проекту «Основних положень для зміни законодавства про селян» (1905 р.). Цим документом, зокрема, передбачалося упорядкувати спеціальними правилами селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини. Вважається, що напрацювання з питань удосконалення земельних відносин С. Вітте значною мірою були реалізовані у низці нормативних актів уряду, очолюваного П. Столипіним. Серед них указ від 09.11.1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосується селянського землеволодіння та землекористування», закон від 29.05.1911 р. «Про землеустрій» та інші [13].

У цей час з'являються також праці, присвячені проблемі земельної реформи, українського вченого М. Туган-Барановського – «Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы» (1905), «Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы» (1906), «Проповедник национализации земли» (1906) та ін.

Учені майже однакові в тому, що ці акти мали без перебільшення вирішальний вплив на прийняття ключових рішень для підтримання монархії. Цей період в історії Російської імперії відзначено використанням адміністративного й особливо жорстокого репресивного апарату насилля, у тому числі з метою зниження соціаль-

но-класової конфронтації на селі в період революційних потрясінь та придушення селян, невдоволених аграрними перетвореннями.

Не вдаючись в розбіжності економічних поглядів С. Вітте і П. Столипіна щодо майбутнього аграрного устрою Царської Росії, зупинимось на тому, що робило їх однодумцями. Основною перешкодою на шляху капіталістичного розвитку сільського господарства вони вважали общину, як пережиток феодалізму, і наполягали на рівних майнових правах для селян та сприяння їх виходу із земельними наділами на хутори й відруби. Це, з їхньої точки зору, прискорить процес розшарування селян за майновим станом і сприятиме започаткуванню фермерських господарств американського типу. Як показала практика, в общині залишалися переважно бідніші селяни, користуючись і далі надільними землями. Це так званий прусський шлях еволюції земельних відносин, із домінуючим поміщицьким землеволодінням.

В Україні, на думку окремих істориків, не було чіткої визначеності щодо тієї чи іншої моделі розвитку аграрних відносин. В умовах транзитивності аграрних відносин (існували різні устрої – державний, общинний, приватний великотоварний та сімейний дрібнотоварний) мали місце елементи як американського, так і прусського ведення сільського господарства.

На переконання П. Столипіна, мета реформа полягала в тому, щоб «підняти селянське землеволодіння... бачити селянина багатим і достатнім. ... Але для цього необхідно дати можливість здібному, працелюбному селянину, ... звільнитися від тих лещат, від тих теперішніх умов життя, в яких він у даний час знаходиться. Треба дати йому можливість закріпити за собою плоди праці своєї і надати їх у невіддільну власність. Нехай там, де община ще не віджила ця власність буде спільною, нехай вона буде подвірною там, де община вже не життєздатна, але нехай вона буде міцною та спадковою. Такому власнику господарю уряд зобов'язаний допомогти порадою та забезпечити необхідними кредитними ресурсами» [20, с. 270].

Розвиваючи свої ідеї він писав, «...щоб земля не висковзнула з рук селянського класу вона не може бути відчужена особі ін-

шого стану, надільна земля не може бути заставлена інакше, як у Селянський банк, вона не може бути продана за борги, вона не може бути заповідана інакше, як за звичаєм, крім того, обмежується можливість скуповування наділів, встановленням правила про заборону продажу в одні руки, в одному повіті, більше шести вказаних наділів» [2, с. 47].

Метою реорганізації общини було наступне:

(а) розподіл селян за майновими інтересами, «прив'язка» їх до своєї землі та убезпечення царського режиму від організованих селянських бунтів;

(б) виконання новоствореними заможними господарствами ролі опори центральних і місцевих органів влади на селі;

(в) виробництво додаткових обсягів товарного хліба;

(г) підвищення продуктивності угідь та збільшення експортних поставок зерна за рахунок потужніших технічних засобів виробництва і технологічних нововведень у сільському господарстві;

(д) поповнення міст дешевою робочою силою для потреб формованої індустріалізації країни;

(е) здійснення переселення мало- і безземельних селян у райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії та інші регіони Росії.

В Україні аграрні реформи, незважаючи на спротив поміщиків та інших прихильників збереження архаїчних земельних порядків, просувалися найбільш успішно, оскільки общинне землеволодіння не мало таких масштабів, як в інших регіонах Росії. Протягом 1907 – 1915 рр. сільськогосподарські угіддя загальною площею 2,8 млн десятин отримали у приватну власність на Правобережжі – 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%. Це становило 57% всіх селянських дворів Російської імперії, які вийшли з общини [15, с. 13].

Під час реформи значно активізувалася діяльність Селянського земельного банку, адже він істотно наростив позики на землю для домогосподарств на вторинному ринку.

<p>Законом від 18.05.1882 року Селянський земельний банк створено для надання іпотечних кредитів домогосподарствам на 24,5 роки (під 7,5% річних), або на 34,5 роки (під 8,5%). Селяни мали внести частку вартості землі у розмірі 20–25%. Починаючи</p>
--

з 1906 р. позики надавалися не готівкою, а цінними паперами. Для заохочення виходу селян на відрубви й хутори шляхом поділу земель общинних і сільських товариств позики можна було отримати під заставу надільних ділянок. Угоди з купівлі землі селянами укладались на місці, тоді як товариствами за погодженням із Петербургом. Крім того, одноосібникам позика надавалася у розмірі 90% вартості землі, а товариствам під 80% (*Герасимчук О.М.* Діяльність Селянського поземельного банку в роки столипінської аграрної реформи (1906 – 1911). URL : <https://www.google.com/search?q> (13.10.2018).

За 23 роки до Столипінської реформи (1883 – 1905) селяни отримали 13672 позики на купівлю 199,2 тис. га землі, що становило відповідно 22,7% і 2,2% до загального обсягу здійснених операцій у цей період. За наступні 6 років (1906 – 1911) суб'єктний склад учасників купівлі – продажу землі, а це сільські общини, товариства і домогосподарства, порівняно з 1883 – 1905 рр. змінився докорінно: домогосподарства уклали 87,3% від усіх транзакцій на придбання 36% площ земель, що були на ринку. Це більше у 3,8 і 16,4 раза відповідно (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Рух позик, виданих Селянським земельним банком,
та кількість купленої землі в 1883 – 1911 рр.**

Роки	Сільські общини		Товариства		Домогосподарства		Усього	
	кількість позик, од.	кількість землі, тис. га	кількість позик, од.	кількість землі, тис. га	кількість позик, од.	кількість землі, тис. га	кількість позик, од.	кількість землі, тис. га
За 1883 – 1905	6256	2114,5	40254	6732,1	13672	199,2	60182	9045,8
Частка покупців	10,4	23,4	66,9	74,4	22,7	2,2	100%	100%
1906	396	192,8	2130	369,5	589	9,0	3115	571,3
1907	793	384,1	3340	617,3	1246	18,1	5379	1019,5
1908	708	247,3	4566	700,0	14103	166,5	19377	1113,8
1909	525	116,0	4670	675,8	45524	549,4	50719	1341,2
1910	531	149,9	4817	598,8	64362	945,1	69710	1693,8
1911	293	66,9	4333	530,3	60701	930,4	65327	1527,6
За 1906 – 1911	3246	1157,1	23856	3491,7	186525	2618,6	213627	7267,4
Частка покупців	1,5	15,9	11,2	48,1	87,3	36,0	100%	100%

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

§ 1.3 Реформи С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна

Продовження табл. 1.1

1906 – 1911 до 1883 – 1905, %	51,9	54,7	59,3	51,9	13,6 раза	13,1 раза	355,0	80,3
За 1883 – 1911	9502	3271,7	64110	10223,9	200197	2817,8	273809	16313,4
1906 – 1911 до1883 – 1911, %	34,2	35,4	37,2	34,1	93,2	92,9	78,0	44,5

Джерело: [за 15, с.70]

Усього за 1883 – 1911 рр. у 10 губерніях України Селянським земельним банком було видано 93,6 тис. позик на купівлю 3095 тис. га землі. На домогосподарства припадало 79,4% від усіх позик і 22,8% угідь. Середня площа земельної ділянки на одну позик становила 33,1 га, на домогосподарство – 9,5 га, або в 3,5 раза менше. Понад половину від кількості усіх позик і площ придбаних земельних ділянок припадало на 3 із 10 губерній (Полтавську, Подільську і Київську).

Ціна 1 га землі, що придбавалася у Селянському земельному банку, як правило, була на 9 – 16% вища, ніж при купівлі в Дворянському земельному банку. За окремими губерніями у 1907 – 1911 рр. вона коливалася в межах від 145 крб у Таврійській губернії до 246 крб у Подільській. Наприклад, у Київській губернії 1 га землі можна було купити за 210 – 217 крб. На той час це було еквівалентно реалізаційній ціні 3 т озимої пшениці, або 21 – 22 т картоплі [15, с. 68].

Сумарно за 1906 – 1916 рр. Селянський земельний банк продав українським селянам переважно поміщицької 596,4 тис. десятин землі. За цей період загальна площа селянських господарств зросла на 41%. За переписом 1916 р., середня площа селянського господарства (двору) в Придніпров'ї становила 9,4 десятин. Забезпеченість землею була різною на півдні та сході України: у Таврійській губернії – 13,5 дес., Херсонській – 10,2, Катеринославській – 8,7, Харківській і Полтавській – по 5,7, Чернігівській – 4,5, Подільській і Волинській – 4,3 і Київській – 3,7 десятин. На східних етнічних землях землезабезпеченість

була вищою, ніж на західних. Зрозуміло, що це середньостатистичні показники, загалом же земля серед селянських господарств розподілялася вкрай нерівномірно. Володіючи 65% усіх земель, 10% – мали понад 10 десятин загальною площею 30%, а 35% господарств – до 3 дес., що становило лише 6% усіх сільськогосподарських угідь [21, с. 315].

Через малоземелля і бідність із 1906-го по 1912 р. на Схід Російської імперії переселилося близько одного млн селян, але майже чверть із них з відомих причин повернулася назад [22]. Серед них, зокрема, й такі: завищені очікування щодо можливості швидко забагатіти, неврожайні роки, суворі природно-кліматичні умови, суперечності переселенців із місцевими жителями на релігійному ґрунті та інші труднощі невлаштованості, що виникали на перших порах.

Усі селяни – переселенці при виході з общини одержували грошову компенсацію за свій наділ, їм надавались суттєві пільги на проїзд залізницею, а також матеріальна допомога на обзаведення господарством і соціальні потреби, на безоплатну медичну допомогу тощо.

Земельні перетворення потребували як мінімум двадцятирічного періоду, проте були зупинені значно раніше – у 1911 р. Хоча окремі дослідники вважають, що період столипінських реформ тривав до 1913 р. – початку Першої світової війни і навіть продовжувалися до жовтневого перевороту 1917 р.

Ми схилиємося до хронологічних рамок 1906 – 1911 рр. Дані табл. 1 засвідчують, що упродовж 1911 р. проти 1910 р. кількість позик Селянського земельного банку із продажу земель запасу та під заставу куплених земель скоротилося щодо сільських общин на 238 (43,2%), товариств – на 484 (10%) і домогосподарств – на 3661 (5,2%). Дослідники це пов'язують із поступовим згортанням земельної реформи та трагічною смертю її фундатора. Декретом тимчасового уряду в 1917 р. було відмінено усі програми царського режиму, в тому числі й аграрні реформи. Також призупинено всі операції Селянського земельного банку, а декретом Радянської влади від 08.12.1918 р. його було взагалі ліквідовано. Адже землі стали винятковою монополією держави із забороною

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

§ 1.3 Реформи С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна

її купівлі та продажу. Проте й через 100 років досвід роботи Селянського земельного банку щодо створення «міцних селянських господарств» може бути повчальним в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення.

Незважаючи на певні успіхи, столипінська земельна реформа так і не виконала головного завдання – селяни не стали опорою царському режиму, вона не усунула непримиренне суспільно-класове протистояння між багатими і бідними, не зменшила соціально-економічну напругу в сільській місцевості. Навпаки, вона ще більше її загострила, чим і скористалися ліворадикальні партії Росії.

Радикалізм Столипіна П.А. та його здатність не піддаватися жодному тиску, викликали занепокоєння політичних опонентів широкого спектру – від прихильників царського уряду до більшовиків. Революціонери розпочали на нього справжнє полювання. Загалом було заплановано та здійснено 11 замахів, у результаті яких загинуло більше 30 осіб. Водночас, убивство Столипіна П.А. і до сьогодні залишається однією з найзагадковіших сторінок історії. Смерть настала в результаті важкого вогнепального поранення, отриманого від есера (за іншими джерелами анархіста) Д. Богрова 1 (14) вересня 1911 р. у київському міському театрі (нині – Національна опера України).

Як відомо, ідеалом українських есерів була повна соціалізація земель, що означало перехід із приватної власності в загальнонародне надбання. Це суперечило аграрній реформі Столипіна П.А., спрямованій на впровадження приватної власності на сільськогосподарські землі, на розвиток міцних фермерських господарств та капіталістичні перетворення на селі. Проте припускаються й інші політичні версії вбивства прем'єр-міністра. Зокрема, це не сприйняття демократичними силами запровадженої ним системи військово-польових судів, так званих «столипінських краваток», ініційовані зміни до виборчого законодавства, пропозиції щодо розпуску II Державної думи та інші.

(До 100-річчя від дня смерті Петра Аркадійовича Столипіна.

URL : <https://cdiak.archives.gov.ua>)

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Аграрна політика
СРСР 1917 – 1930-х років

Трансформації
на західноукраїнських землях

Суцільна колективізація

*Червоний обоз із хлібом колгоспу «Хвиля пролетарської революції»,
с. Олексіївка Харківської області, 1932 рік
(Національна книга пам'яті жертв Голодомору
1932 – 1933 років в Україні. – Київ, 2008, арк. 717 Бібліотечний фонд у-9651).
URL : <http://www.archivelviv.gov.ua> (29.11.2019)*

ДЕКРЕТ ПРО ЗЕМЛЮ – перший законодавчий акт Радянської Росії. Підготовлений В. І. Леніним і за його доповіддю прийнятий Другим Всеросійським з'їздом рад 1917 р. в екстремальних умовах – у 2 години ночі з 8 листопада (26 жовтня) на 9 листопада (27 жовтня). Складався з 5-ти пунктів та введеного до 4-го пункту «Селянського наказу про землю», підготовленого редакцією «Известий Всеросійського Совета крест'янских депутатів» на основі 242 селянських наказів на 1-й Всеросійському з'їзді рад селянських депутатів, який відбувся 17(04) травня –10 червня (28 травня) 1917 р. у Петрограді (нині м. Санкт-Петербург).

Декрет скасував приватну власність на землю, земля переходила у всенародну власність. Поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі з усім реченням та будівлями передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів. Були визначені принципи землеволодіння та землекористування: заборонявся продаж землі, здача її в оренду чи під заставу. Надра, ліси, води ставали власністю держави. Висококультурні господарства переходили в підпорядкування держави або сільських громад. Категорично заборонялося використовувати найману працю. Форми господарювання на землі були вільними: подвірна, хутірська, общинна, артільна. Розподіл землі був зрівняльним, за трудовою чи споживчою нормою. Будь-яке псування конфіскованого майна... оголошувалося тяжким злочином, що карається революційним судом»

(Енциклопедія історії України. URL : <http://resource.history.org.ua>).

§ 2.1 Аграрна політика СРСР 1917 - 1930-х років

Другим Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів від 27 жовтня 1917 р. було прийнято декрет про землю, яким визнавалися общинна та хутірська форми господарювання. Першим законодавчим актом більшовицької Росії скасовувалася приватна власність на землю, вона переходила у всенародну власність. Поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів. Декретом визначалися принципи землеволодіння та землекористування, серед них – заборона купівлі-продажу землі, передавання її в оренду чи під заставу. Надра, ліси, води ставали власністю держави. Великі товарні господарства переходили в підпорядкування держави або сільських громад. Категорично заборонялося використовувати найману працю. Поширеними формами господарювання на землі були подвірна, хутірська, общинна й артільна. Земля передавалася у користування лише тим, хто її обробляв. Її розподіл серед селян був зрівняльним, – за трудовою чи за споживчою нормою.

Згідно з декретом, селяни Росії мали отримати 15 млн десятин поміщицької та іншої землі й 8 млн десятин надлишків землі заможних селян, майже 3,5 млн голів великої рогатої худоби та коней. Селяни звільнялися від земельних боргів, що сягнули на той час 3 млрд. рублів, щорічної орендної плати

та інших повинностей на суму понад 100 млн рублів золотом [23]. За такої підтримки більшовиків селянство масово перейшло на сторону радянської влади, а клас поміщиків було ліквідовано.

Положення декрету були розвинені в Законі Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) від 9 лютого 1918 р. «Про соціалізацію земель» і Земельному кодексі РРФСР 1922 року та інших актах. Зокрема визначалося три форми господарювання на селі: трудова комуністична, артільна і кооперативна. Розподілом землі опікувалися місцеві органи самоврядування (громади).

Розвиток організаційно-правових форм громадського обробітку сільськогосподарських земель доповнювався зрівняльним розподілом. При цьому одноосібні селянські господарства наділялися найгіршими земельними ділянками і в останню чергу.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на сліпе копіювання російських законів в Україні «Тимчасовим положенням про соціалізацію землі» від 19 березня 1918 р. Це стало критичним моментом для подальшого розвитку аграрних відносин, адже було вибрано азійський шлях розвитку – на суцільну колективізацію українського села. Наступним кроком для усупільнення землі стало прийняття Закону від 20 лютого 1919 р. «Про соціалістичне землевпорядкування». На його виконання розпочався процес формування радянських господарств, артілей і комун. У результаті одноосібні форми господарювання ліквідовувалися, а земля переходила у державну власність. Однак масові селянські протести, які відбулися по всій країні, змусили призупинити ці реформи. Тимчасово, як поступку селянським вимогам, багатокладність форм господарювання була збережена.

Отже, у 1920-х роках співіснували п'ять організаційно-правових форм власності на землю та відповідних їм укладів господарювання, що належали до різних суспільно-політичних формацій: патріархальне, дрібнотоварне, приватногосподарський капіталізм, державний капіталізм і соціалізм. Це був вимушений компроміс. Адже, як показала практика, більшовицьке керівництво залишалося непохитним у дотриманні курсу на проведення примусово-каральної політики злиття усіх форм власності та способів господарювання в єдиний – соціалістичний уклад на селі.

На той час теоретиками наукового комунізму вважалося, що багатокладність є ознакою слаборозвинених країн із перехідними економіками, оскільки одночасно з прогресивним, на їх думку, соціалістичним укладом залишалися й ті, що гальмували побудову справедливого суспільства, а відтак належали до віджилої суспільно-політичної формації. Звідси, одним із ключових критеріїв перемоги соціалізму на селі було подолання багатокладності, а метою молоді держави – повна й остаточна перемога соціалістичного укладу в аграрних відносинах [24, с. 251–252]. Докладніше про штучну реанімацію багатокладності і як це деформує економічне мислення й оцінювання земельної реформи в наші дні йтиметься у відповідному розділі.

Політичний курс Української Народної Республіки (УНР) на соціалізацію землі (квітень 2018 р.) «фактично розгорнув класову боротьбу на селі, призвів до безглузлого нищення панських маєтків і самовільного захоплення земель селянами». З цього приводу відомий історик, соціолог і дипломат В. Липинський (1882 – 1931) у своїх «Листах до братів-хліборобів» писав, що використавши «російський брошурковий соціалізм», українська інтелігенція несподівано для неї опинившись у вирі державотворчого процесу, також взяла на озброєння ідеологію «здекласованого селянства»: пів-пролетаріату, пів-хлібороба. Іншими словами, «поки землі не має – більшовик, раз землю придбав – хлібороб-монархіст» [3, с. 63].

Селянський повстанський рух за землі на території України у 1917 – 1921 рр. в умовах «чи не найтривалішої глибокої кризи легітимності влади» розгорнувся до масштабів національно-визвольної боротьби. Водночас українських селян, які очікували на розв'язання земельного питання на свою користь, не влаштувала поява комун, методи їх створення, надання їм різноманітних пільг (першочергове постачання засобів виробництва, кредитування на вигідних умовах, сприятлива цінова і податкова політика тощо).

Для одноосібних селян політикою «воєнного комунізму», або безтоварних позаринкових відносин (1919 – 1920 рр.) була уведена на продовольча розкладка:

(а) «надлишки» продовольства вилучалися спеціально створеними продовольчими загонами, поширювався «терор голодом»;

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

§ 2.1 Аграрна політика СРСР 1917 - 1930-х років

(б) було встановлено 24 повинностей і податків;
(в) запроваджена державна монополія на торгівлю продовольством;
(г) мала місце непомірна різниця між державними закупівельними цінами на зерно і ринковими (спекулятивними) цінами.

Ці заходи супроводжувалися нав'язливою «русифікацією» серед населення, розпалюванням ворожнечі між багатими і бідними, які проводилися під гаслами неминучого загострення класової боротьби на селі в транзитивний період побудови соціалістичного ладу [Там же, с. 284].

В. Липинський у цитованій нами праці зазначає, що стихійний селянський повстанський рух у лівобережних губерніях, які стали полігоном для різноманітних експериментів з організації сільського господарства, не поступався за розмахом перед іншими регіонами України. У 1920 р. в озброєних загонах перебувало, як мінімум, 74417 осіб. Через тотальний військовий наступ збройних сил Росії селянський повстанський антибільшовицький рух за приватну власність на землю почав згасати.

Наприкінці 1920 р. на території УРСР розміщувалося шість армій загальною чисельністю червоноармійців понад 1 млн 200 тис. осіб. Москва у зародку намагалася задушити національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про суверенітет і незалежність України. По суті, проти України розпочалася російська військова агресія. Це не була Громадянська війна, як подавалося радянською історіографією. Втрати Червоної армії за 1921 – 1922 рр., яка вела бойові дії проти регулярних військ, становили 238 тис. осіб (*Гетьманчук М.П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.). – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. С. 138.)

Однією з причин також вважається компроміс, запропонований селянам більшовиками. На зміну політиці «воєнного комунізму» у 1921 – 1928 рр. запроваджувалася нова економічна політика (НЕП). Серед іншого вона передбачала:

(а) відмову від конфіскаційних методів продовольчої розкладки та «реквізиції хліба» і запровадження натурального продо-

вольчого податку, а в 1923 – 1925 рр. дозволялося сплачувати його також у грошовій формі;

(б) визначення продовольчого податку як фіксованої частки до виробленої продукції, кількості членів сім'ї та розмірів земельної ділянки;

(в) здійснення перерозподілу землі та закріплення її в дев'ятирічне користування за селянськими господарствами;

(г) повернення до товарно-грошових засад у відносинах села з містом, так званої змички між сільським і міським населенням тощо [2, с. 307].

Завдяки НЕПу тимчасово було дещо пом'якшено суперечності між ринковими відносинами та адміністративно-командними методами управління, що у свою чергу сприяло усуненню невідповідності між земельними відносинами і продуктивними силами на селі. Як результат, спостерігалось масове розгортання господарської ініціативи. В основному було відновлено посівні площі та поголів'я робочої і продуктивної худоби, підвищилася заінтересованість селян у результатах праці та продуктивності угідь, повільно, але поліпшувався добробут домогосподарств.

Про реальний стан земельних відносин того періоду дає уявлення «Енциклопедія сільського господарства» за редакцією професора А. Г. Терниченка. В Україні на початку 1917 р. із 44,3 млн десятин

Терниченко А. Г. (1882 – 1927) – народився в сім'ї незаможних селян на Харківщині. Громадський діяч, вчений, популяризатор аграрної науки. У 1916 р. він видає газету «Україна», в 1919 – 1923 рр. працює на відповідальних посадах в Наркомземі, а в 1923 р. його обрано головою Київської філії сільськогосподарського наукового комітету України. За 16 років Аристарх Григорович написав тисячі статей, низку наукових праць та науково-популярних брошур. Енциклопедія сільського господарства – це його остання праця.

В Україні на початку 1917 р. із 44,3 млн десятин земель заможні селяни обробляли 13 млн (29,3%); середняки – 9,8 млн (22,1%) і бідняки – 5,1 млн (11,5%); поміщики 8,9 – млн (20,1%); підприємці – 3,3 млн (7,4%); державі, церкві, містам сумарно належало 4 млн десятин (9%). Характерно, що середняцько-бідняцькі

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

§ 2.1 Аграрна політика СРСР 1917 - 1930-х років

господарства володіли гіршими землями порівняно з «нетрудовими власниками», які використовували найману працю. У 1925 р. в Українській РСР структура і суб'єктний склад землекористувачів змінилися суттєво: селянські господарства обробляли загалом 74,9%, держава та інші установи – 24,2 і колективні – всього 0,9%. Землезабезпеченість господарств була такою: до 3-х десятин мали – 29%; від 3 до 9 – 49,7%; понад 9 десятин – 21,3%.

Щодо землекористування селян, то воно залежало від форм власності на основний засіб виробництва та від рівня розвитку продуктивних сил. Як наслідок, земельні ділянки були нераціональними для обробітку, оскільки 88,4% господарств використовували їх черезполосно (ділянково-черезсмужний спосіб), 7,2 – одрубамі (багатосмужжя); 3,5 – хуторами, а 0,9% – змішано.

Черезсмужжя – нерозмежованість землеволодіння між поміщицькими маєтками і селянськими дворами; багатосмужжя – розкиданість земельних наділів у різних частинах поля

За результатами опитування весною 1924 р. виявлено, що із 100 селянських господарств: 46,4 – взагалі не мали робочої худоби, 29,5 – були з однією головою, 20,3 – із двома, 2,3 – із трьома, і 1,5 – із чотирма головами.

Лише наполовину задовольнялися потреби галузі в сільськогосподарських машинах. Не вистачало навіть простих знарядь праці. Один плуг припадав більш як на два господарства, букар – на 9, а сівалка – на 16 господарств. Це значно ускладнювало процес інтенсифікації галузі та запровадження агрономічних новацій у рослинництві. Зокрема перехід від домінуючого на той час архаїчного трипілля до громадських багатопільних сівозмін просапних культур. Звідси, як зазначається А.Г. Терниченком академічним стилем, «багато робиться тепер, щоб організувати людей на селі в сільськогосподарські колективи, комуни, в кооперативи» [25, с. 5 – 11].

Із прийняттям Декрету «Про сільськогосподарську кооперацію» в Україні розпочалася робота зі створення мережі спільного використання сільськогосподарських машин і вже у 1923 р. було 1053 прокатних, 595 зерноочисних і 379 покривних пунктів. Перша в Україні державна МТС була створена весною 1928 р. на

базі 14 тракторних загонів радгоспу ім. Шевченка Березівського району Одеської області. З урахуванням цього досвіду, постановою Ради Праці і Оборони СРСР від 05.06.1929 р. «Про організацію машинно-тракторних станцій» розпочато масове їх створення. У 1932 р. в Україні вже діяло 592 МТС, які лише тракторів налічували 25,6 тис. одиниць.

До суцільної колективізації (1928 р.) середній розмір посівних площ на одне селянське господарство в районах Степу становив 6,4 га, в Криму – 5,6, на Лівобережжі – 3,7, Поліссі – 3,4, Правобережжі – 2,4 га. По-іншому, коефіцієнт землезабезпеченості знаходився на рівні 2,7. Радгоспи обробляли 687 тис. га і колгоспи – 306 тис. га, тобто вони не мали вирішального впливу на забезпечення продовольством населення країни [21, с. 315].

Проте зберігалися й двори, які використовували багатопільні сівозміни всією громадою (товариствами). Землі останньої ділили на кілька полів, залежно від сівозміни (на Поліссі і в Лісостепу – 4-пільна, у Степу – 6-пільна сівозміна). У межах кожного поля селянському господарству виділяли земельну ділянку, якою воно користувалося постійно. У такий спосіб було подолано чезреполосність і багатосмужжя, застосовувалися продуктивніші засоби обробітку ґрунту. Станом на 1 жовтня 1927 р. в Україні налічувалося 10 тис. громад, що спільно використовували сівозміни, а 1928 р. така форма господарювання була поширена на площі 10 млн десятин, або на третині селянських земель. Проте і для неї були притаманні певні недоліки, адже не всі двори мали робочу худобу, не завжди дотримувалися правила чергування культур, бракувало якісного посівного матеріалу, виникали проблеми з організованим збутом продукції. Не сприяла ефективності й шаблонність найбільш поширених на той час сівозмін без урахування природно-кліматичних особливостей регіону [26].

§ 2.2 Трансформації на західноукраїнських землях

Західноукраїнські землі тривалий час перебували у складі сусідніх держав – Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Австро-Угорської імперії. Починаючи з XIV ст. територія перейшла під владу Польщі. Її законодавство не передбачало успадкування селянами земельних ділянок. Проте селяни освоювали незайняті угіддя і працюю кількох поколінь спадкоємців доводили своє право приватної власності на такі землі. З розвитком феодального землеволодіння, створенням господарств у формі фільварків та внаслідок потреби в забезпеченні їх дармовою робочою силою відбувалося поступове поневолення вільних селян. Із 1705 р. селяни переходили у повну залежність від волі шляхти [27, с. 39 – 41].

До XVI ст. земельні наділи окремого селянського господарства та громади вважали спадковим володінням сім'ї і громади. Водночас згідно з феодальною юрисдикцією, селяни були користувачами земельних ділянок. Отже, в будь-який час їх могли позбавити наділу чи переселити в інше місце. Захоплення земель великими землевласниками призводило до вилучення дворич із сільської територіальної громади, і навіть до руйнування дворичного землеволодіння. Частина орних земель та угідь переходила до нового власника, який у такий спосіб створював своє господарство. Під владою магнатів і шляхти селянські дворича розпадалися на «пів дворича» і «жереби» (землі розподіляли за допомогою жеребків) [17, с. 41 – 42].

Важливо зазначити, що ранні слов'яни орієнтувалися не на родючі чорноземи, а на ґрунти, легші для обробітку. Перехід до освоєння придатних для обробітку чорноземів відбувся наприкінці першого тисячоліття, що зумовлено вдосконаленням знарядь та предметів праці, збільшенням чисельності населення, яке потребувало сільськогосподарської продукції. Розвиток і вдосконалення систем землеробства було неможливим без прогресивніших знарядь обробітку ґрунту. Розширення угідь і необхідність збільшення їх продуктивності підштовхували селян до заміни рала і сохи на плуг, який підрізав та перевертав пласт. Появу плуга на українських землях датовано як і в Європі Х ст. Надалі український традиційний плуг з урахуванням регіональних особливостей ґрунтів було модифіковано у степовий, карпатсько-гірський, поліський, олинський [28, с. 44].

З кінця XIII ст. у господарствах Галичини використовували плуги із залізними лемешами. Плужна оранка дала змогу залучити в обробіток важкі чорноземи вододільних просторів зі щільним дерновим шаром. За сезон плугом можна було обробити ділянку площею до 8 га, що за врожайності зернових до 10 ц/га перевищувало потреби родини у харчуванні та в насінневому матеріалі. Надлишок зерна створив передумови для обміну у товарній формі. Одночасно з удосконаленням засобів аграрного виробництва змінювалися системи землеробства і набір сільськогосподарських культур. Основними серед них були пшениця, жито, ячмінь, просо, а також бобові, конопля та льон.

На початку XVI ст. Великим князівством Литовським для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і збільшення товарності зернових культур було розпочато аграрні реформи. Вони передбачали проведення обліку великокнязівської, шляхетської, селянської землі та нарощування продуктивності фільваркових і селянських господарств. З цією метою планувалося об'єднання невідпорядкованих полів, подолання віддаленості земельних ділянок для обробітку одним господарем. Створювалися умови для переходу таких господарств до поліпшеного землекористування.

Із прийняттям «Устави на волоки» (1557 р.) започатковувалося перемірювання земель уніфікованими земельними одиницями – волоками, які оподатковувалися згідно з відомостями кадастру. Змінювалося просторове розміщення селянських поселень, а трипільля стало основною системою землеробства. Реорганізацію провадили великокнязівські ревізори і розпочинали зі встановлення старих меж села, зведення усієї землі в єдиний масив, ліквідуючи розпорошеність ділянок. Орні землі всього села, як індивідуальні наділи селян, так і громадські угіддя, нарізали трьома рівновеликими частинами. У результаті перерозподілу селянське господарство отримувало рівний наділ у кожній із трьох частин. Сума таких наділів становила одну волоку землі. Цим заходом ліквідовувалася просторова хаотичність полів і реалізовувалося право вільного розпорядження землею.

Волоку, як правило, складали 33 морги (1 мург дорівнював 0,56 га). Відповідно, в кожному полі селяни отримували 10 мургів та 3 морги під садибу. В межах Волині одна волока становила 36 мургів, а іноді й понад 50, що залежало від якості ґрунтів. Згідно з оцінкою, ґрунти було поділено на три категорії: добрий, середній та поганий [17, с. 45, 50 – 51].

Крім індивідуальних наділів, на всіх жителів села відводилися додаткові орні волоки від 1 до 6 загальною площею від 20 мургів до 21 волоки, а також інші угіддя: лісові, річкові, озерні, сіножаті. Площа останніх у волинських селах коливалася від двох до 30 волон. На землі загального користування після завершення реформи вводили податки [29, с. 52 – 53].

У кінцевому підсумку земельна реформа посилила залежність українських селян від феодалів, призвела до зменшення розмірів їхніх землеволодінь, ліквідації права розпоряджатися земельними наділами, що змушувало їх переселятися на вільні землі південного сходу України.

У цей період повноправними землевласниками були держава, в особі великого князя литовського, а після Люблінської унії (1569 р.) – король Речі Посполитої, церква, шляхта. За певних умов і рентні платежі вони надавали землю селянам. Із розвитком продуктивних сил і аграрних відносин, збільшенням кілько-

сті населення та частки шляхетських землеволодінь, порівняно з державними і церковними, відбулася реорганізація шляхетського господарства. Поразка у національно-визвольній боротьбі українського народу, як зазначалося раніше, спричинили розкол України на два регіони: Українську державу (Гетьманщину) та землі, де відновилася польська влада і шляхетське землеволодіння.

Згадані події змінили структуру землекористування та суб'єктний склад землевласників. На землях, які відійшли до Речі Посполитої, була відновлена фільваркова система господарства, як найбільш ефективна. У межах Гетьманщини розпочалося поступове освоєння південного і східного регіонів, а великими землевласниками стали православні монастирі, українська шляхта і козацька старшина. Наприкінці XVII ст. у межах Лівобережної Гетьманщини в маєтках цих землевласників опинилося не менше 200 сіл і, відповідно, тисячі залежних селян [30, с. 54 – 57].

Історики наголошують на відмінності соціально-економічного стану селян на територіях України, підконтрольних Російській імперії, від західноукраїнських земель, які входили до складу Австрійської метрополії, де кріпосне право було відмінено раніше. У 1848 р. скасовано сеньйоральні повинності селян і привілеї шляхти та духовенства. Селяни Галичини, отримавши землю у 1860-х роках у необмежену вільно відчужувану власність, поступово почали тіснити поміщицькі господарства, змінюючи баланс власності на землю на свою користь [31].

У 80-ті роки XVII ст. в правобережному регіоні 75% усіх дворів контролювалися магнатами, які мали понад 150 залежних від них селянських дворів. Шляхті, яка володіла від одного до 30 господарствами, належало близько 1% дворів, королю – майже 20% дворів земель цього регіону. Сумарно 67% селянських господарств у Правобережній Україні належали магнатам і королівському двору [32, с. 61].

У період між Першою і Другою світовими війнами розподіл земель серед власників у Західній Україні був таким: 33,8% земель належали великим землевласникам, 8 – державі, 2,1 – церкві, 48,4% – селянським господарствам, які в середньому мали до двох

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

§ 2.2 Трансформації на західноукраїнських землях

гектарів кожне, а майже один мільйон господарств були малоземельними і безземельними [33, с. 290].

У 90-х роках ХІХ ст. збільшення ємності ринків сільськогосподарської продукції вимагало підвищення врожайності культур, а це потребувало заміни застарілої трипільної системи землеробства прогресивнішими сівозмінами, внесення органічних і мінеральних добрив. На той час у Галичину щорічно доставляли близько 2 тис. вагонів мінеральних добрив. Активно функціонував ринок купівлі-продажу земельних ділянок, широко практикувалася оренда та суборенда [17, с. 82].

Земельне питання завжди знаходилося в полі зору колоніальної політики сусідніх держав. Напевне через це за нетривалий період свого існування (жовтень 1918 р. – липень 1919 р.), уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), яка об'єднала землі Галичини, Буковини і Закарпаття, першочерговим завданням вважав проведення земельної реформи. Відповідним законом 14 квітня 1919 р. передбачалася ліквідація великого поміщицького, державного, монастирського, єпископського землеволодіння. Вилучені землі становили державний земельний фонд, яким мали розпоряджатися повітові комісії.

ЗУНР була окупована 18 липня 1919 р. під час польсько-української війни. Згодом була анексована Польщею, Королівством Румунії і Чехословацькою Республікою. До 15 березня 1923 року уряд ЗУНР перебував у еміграції.

Сільськогосподарські угіддя Західної України зазнали значного запустіння в роки україно-польської та радянсько-польської воєн. Часті зміни влади не сприяли врегулювання відносин землекористування, призвели до суттєвого зменшення площі земель в обробітку, зниження врожайності, погіршення якості сільськогосподарських робіт. У складі Другої Речі Посполитої опинилося 140 тис. кв. км етнічних українських земель із населенням понад 4 млн українців. Ефективність землекористування була низькою, а сільське господарство майже зруйноване. В цих умовах польська влада започаткувала аграрні реформи. Зокрема 10 липня 1919 р. сейм ухвалив «Основи земельної реформи». Цим документом передбачався примусовий викуп земель, які перевищували 180 га

(в Галичині, Західній Волині – 400 га), з подальшою їх парцеляцією для створення нових селянських господарств [17, с. 104 – 105].

Земельна реформа на території Західної України проводилась у руслі тоталітарної політики колонізації Східної Галичини і Західної Волині. З цією метою до 1935 р. було подрібнено 624 тис. га земель. За даними польської статистики, у Львівському, Тернопільському, Станіславівському, Волинському воєводствах 1919 – 1937 рр. налічувалося 47 тис. господарств цивільних і військових колоністів (осадників), які отримували найкращі землі та фінансові субсидії для ведення сільського господарства [34, с. 239].

Усього за 20 років окупації (1919 – 1936) на західноукраїнські землі було переселено майже 200 тис. польських, чеських і румунських колоністів. Для них їхніми урядами було виділено 600, 19 і 5 тис. га земель відповідно. Така окупаційна політика викликала невдоволення українських селян, які через малоземелля змушені були переселятися в Канаду, США, Бразилію, Аргентину, Уругвай та інші країни (*Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А.* Аграрна історія України: Навч. посіб. Київ : ВЦ «Просвіта», 2007. С. 247, 288).

Незважаючи на різні імперії, що панували на теренах сучасної України, нещадна експлуатація, визискування та кривди гідності селян Галичини були такими ж, як і на решті її території. Так само земельні реформи, як правило, погіршували майновий стан більшості селян, оскільки супроводжувалися ущемленням їх політико-правового статусу й обмеженням розміру площ володіння сільськогосподарськими землями. Водночас характер відносини власності на основний засіб аграрного виробництва та рівень і характер розвитку продуктивних сил визначали форму й розміри землекористування. Це, у свою чергу, зумовлювало необхідність проведення землеустрою, впровадження покращених сівозмін, застосування прогресивніших технічних засобів виробництва, поширення практик внесення органічних і мінеральних добрив тощо.

§ 2.3 Суцільна колективізація

Подальші події 30-х років в Україні здійснювалися також під диктатом російської імперської політики, позначилися суцільною колективізацією селян, експропріацією земель, робочої і продуктивної худоби, сільськогосподарського інвентарю, об'єктів нерухомості та іншого майна заможних господарств. Такі акції супроводжувалися репресіями, голодним терором, іншими вкрай руйнівними для українських селян і села наслідками. Про недовіру більшовиків до селян, дискримінацію їх за громадянськими правами і свободами свідчить перша радянська конституція, прийнята в 1918 році. Приміром, квота на виборах депутатів рад була на користь робітників: один робітник обирався від 25 тис. виборців, а один селянин – від 125 тис. виборців. А особи, які використовували найману працю для отримання прибутку взагалі позбавлялися такого права [35, с. 113].

На самому початку побудови «найсправедливішого державного устрою» у світі вбивався клин між робітниками і селянами, а суцільною колективізацією – між куркулями, середняками і бідняками. Це була свідомо політика утримання влади будь-якою ціною за відомим з давнини принципом «розподіляй і володарюй».

Термін «колективізація сільського господарства» набув офіційного вжитку після його оприлюднення влітку 1919 р. у листі наркома земельних справ УСРР В. Мещерякова до губернських земельних відділів.

Конституція СРСР (1924 р.) визначила загальні правила землеустрою і землекористування, а також умови користування надрами, лісами та водами на всій території. Стаття 4 Конституція УСРР (1929 р.) по суті лише дублювала це положення. Зокрема вся земля, надра, ліси і води стали соціалістичною державною власністю на основах, визначених законодавством новоствореного Союзу РСР.

Станом на 1926 р. основними формами усупільнення селянських господарств стали артїлі і комуни, а в наступні роки – товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи). Перехід до прискорених темпів колективізації розгорнувся в період першої п'ятирічки (1928/29 – 1932/33 госп. роки). Її основними завданнями були:

(а) ліквідація суперечності між одержавленою промисловістю, іншими галузями народного господарства та переважно одноосібним сільським господарством;

(б) забезпечення людськими і фінансовими ресурсами (від експорту зерна) високих темпів індустріалізації країни;

(в) планові поставки «в державні засіки» агропродовольчої продукції за нееквівалентно низькими цінами на потреби зростаючого населення міст;

(г) встановлення адміністративно-карального контролю над сільськогосподарським виробниками шляхом ліквідації приватно-кооперативного сектору у сільській місцевості [36].

За даними історичних джерел, у Москві планували завершити колективізацію в Українській СРР навесні 1932 р., фізично знищивши «куркульів» як клас, а решту вивезти до Сибіру, Казахстану, на Далекий Схід.

Поняття «куркуль» не є витвором радянської влади. Його вживали на українських теренах віддавна. Слово «куркуль» уперше увів Дмитро Яворницький, тлумачачи його так, як було прийнято на гетьманській Чигиринщині і Чернігівщині: прізвисько, яке в насмішку давали міщани прийшлим до міст козакам-чорноморцям. Пізніше в своєму «Словарі української мови» (1909 р.) Борис Грінченко зняв із цього слова негативний відтінок, взявши в основу тлумачення, яке було поширене в пониззі Дніпра – прийшла, захожа з іншої місцевості людина, яка поселилася на постійне місце проживання (Куркулі. За що радянська влада не любила працюючих українських господарів. URL : <http://tyzhden.ua/History/152560> (20.06.2018)). Більшовики «куркулями» вважали усіх соціально активних носіїв національної ідентичності, лідерів думок на селі, міцних господарників, які активно боролися проти знищення приватної власності на землі й радянського рабства.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

§ 2.3 Суцільна колективізація

Проте місцеві українські очільники, намагаючись догодити московському начальству, взяли зустрічне зобов'язання провести кампанію достроково – до осені 1930 року. З ідеологічної точки зору, через партійні засоби масової інформації, колективізація подавалася як втілення ленінського кооперативного плану на селі.

У січні 1928 р. Й. Сталін висунув розгорнуту програму соціалістичних перетворень на селі із 3-х пунктів: 1) зажадати від куркулів здачі всіх надлишків хліба, а на випадок відмови – застосувати надзвичайні заходи; 2) у найближчі 3 – 4 роки провести часткову колективізацію; 3) услід за частковою провести суцільну колективізацію села. *Кульчицький С.В.* 1933: трагедія голоду. Київ, 1989. С. 16.

Рада Народних Комісарів СРСР під грифом «Цілком таємно» 21 травня 1929 р. прийняла постанову «Про ознаки кулацьких господарств, до яких має застосовуватися КЗОТ». Нею куркульським вважалось господарство, що мало одну з таких ознак:

- а) постійно застосовує найману працю;
- б) є власником млина, крупорушки, олійниці, картопле-, плодо-, овочесушильні або іншого промислового виробництва із застосуванням механічного двигуна;
- в) постійно здає в оренду машини з механічними двигуном;
- г) є орендодавцем (постійним або сезонним) відокремлених приміщень під житло чи для підприємства;
- д) члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові доходи [24, с. 271].

При цьому, Радам Народних Комісарів союзних республік надавалося право на свій розсуд змінювати вказані критерії, залежно від місцевих умов. Такою можливістю скористалися і в Україні, але для встановлення ще більш жорсткіших умов розкуркулення. Дослідники аграрної історії вважають, що автором поділу селян на куркулів, середняків і бідняків був економіст-аграрник Л. Кріцман. За його пропозицією, куркулю мало належати в середньому 10 – 15 десятин землі, кілька коней, 2 – 3 корови, 10 – 15 овець, нескладна сільськогосподарська техніка та реманент. За обмінним курсом того часу перелічене майно оціню-

валось в 90 – 210 американських доларів, або 170 – 400 карбованців [37, с. 221].

Тобто, за вартістю майна, до категорії так званих куркульських господарств, а значить до ворогів радянської влади і соціалістичних перетворень на селі, відносилися за нинішнім законодавством, майже всі сімейні фермерські господарства з площею земельних ділянок від 2 до 20 га. За статистичними даними 1927 р. «куркульські» господарства становили 3,8% від загальної їх кількості, або 200 тис. одиниць. Вони виробляли 20% сільськогосподарської продукції [Там же, с. 221].

Назвав радянську владу сатанинською – отримав заслання у таборах. Історія Кирила Чепури. Уявлення про майновий стан середняків дає архівна справа колегії комітету ГПУ СРСР від 15.09.1932 р. Кирила Чепури із Олевського району Житомирської області, репресованого на північ Росії за агітацію проти колгоспів і «зрив заходів партії і радянської влади на селі». Згідно з довідкою Лопатицької сільської ради, він був одноосібником, його хутірське господарство, крім хати, мало 5,5 га землі, 2 воли, 1 корову, 3 вівці, 2 свиней та господарські будівлі – клуню і сарай. У репресованого залишилося троє дітей, які чудом вижили під час Голодомору. Зі слів односельця, що з ним відбував покарання у цьому ж таборі, Кирило Чепура помер від тифу і похований у братській могилі. (Реабілітовано лише 22.11.1989 р. URL : [https:// radiosvoboda.org/a/29503989.html](https://radiosvoboda.org/a/29503989.html) (23.09.2018).

Через майже 70 років, після створення перших колгоспів, у спеціальному виданні до IV Всесоюзного з'їзду колгоспників зазначалося, що «Комуністична партія в конкретних історичних умовах вперше в світі вирішувала найскладнішу задачу докорінної перебудови основ господарства, життя і побуту багатомільйонного землеробського класу – селянства» [38, с. 37].

Створення колгоспів проводилося без належних земельпорядних робіт за наявності не менш як 150 дес. землі у степовій і 100 у лісостеповій зоні. Селян заохочували родючими землями, безоплатною передачею майна заможніших селян, звільненням від податків, поставками мінеральних добрив, вигідними кредитами та іншими преференціями. Незважаючи на ці та інші заходи

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

§ 2.3 Суцільна колективізація

колективні господарства не виправдовували очікувань радянської влади, а основними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися одноосібники [37, с. 214].

Водночас у 1930 р. було вдруге після 1922 р. анульовано дозвіл на оренду земель та застосування найманої праці в сільському господарстві. Першим примірним статутом сільськогосподарської артiлі (чинний до 1969 р.), прийнятим Центральним виконкомом та Радою народних комісарів СРСР 01.03.1930 р., колгоспні землі мали бути єдиним масивом із заборонаю їх зменшення в подальшому. Так було в черговий раз порушено дотримання законності про відповідність земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил на селі, про що йшлося раніше у цьому дослідженні.

Невдоволення аграрною політикою вилилося в чергову не меншу руйнівну хвилю селянського опору із величезними людськими і матеріальними втратами. Лише в 1930 р. офіційно було зафіксовано понад 4 тис. масових виступів, в яких взяли участь до 1 млн осіб. Це майже третина від загальної кількості осіб, які чинили активний спротив протиприродній і ворожій політиці щодо селян. Зважаючи на масовий характер збройних виступів селян, більшовики визнали свої помилки, так звані адміністративні «перегини» і дозволили вихід із колгоспів. Із березня 1930 р. упродовж 100 днів колгоспи залишили 1594 тис. середняцько-бідняцьких господарств. Проте селяни вже не могли повернути свої земельні ділянки, як правило, їм виділяли з гіршими ґрунтами і територіально віддалено від двору [Там же, с. 227].

Наприкінці 1932 р. в Україні було створено 23 тис. колгоспів, куди увійшло 69% селянських господарств із площею посівів майже 80%. Колективізацію вважалося завершеною [36]. У середині 30-х років запанувала соціалістична система ведення сільського господарства. Про її трагічні наслідки тривалий час радянська історіографія замовчувала, а колективізація в підручниках з історії України подавалася наступним поколінням українців як небувале завоювання радянської влади і звільнення селян від рабської праці. Нагадуємо це не заради осуду авторів таких підручників. У цьому немає сенсу, а для того, щоб нинішні й майбутні покоління

ня українців не стали манкуртами на своїй землі. Отже, сучасна українська аграрна історія, так само як історія селянства, має писатися відповідальними українцями, а не різноманітними апологетами колоніальної політики.

У сучасній літературі загальноновизнаними у світі політичними і соціально-економічними результатами колективізації в Україні стали:

(а) голодомори 1921 – 1923 рр. і 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр., які забрали життя мільйонів українських селян;

(б) встановлення тоталітарного контролю над аграрними товаровиробниками завдяки розвиненій більшовицько-командній системі управління;

(в) державне закріпачення селян;

(г) фізичне знищення найбільш відданих ідеї державної незалежності, кваліфікованих і працюючих селян – господарів;

(д) занепад аграрного сектору (поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней – 33,3%, свиней – 62,3%, овець – на 74%).

У 1910 р. виробництво зерна на одну людину в 10 губерніях України дорівнювало 671,8 кг, у 1913 р. – 684 кг, то в 1927 р. – 615 кг, або менше на 9,2% і 11,2% відповідно (Колективізація сільського господарства. URL: [http:// istoryk.in.ua/kolektivizatsiya-sil'skogo-gospodarstva](http://istoryk.in.ua/kolektivizatsiya-sil'skogo-gospodarstva) (17.04.2018)

Така ж негативна статистика і пізніших років, адже обробляти землю було нічим та й бажаючих сумлінно працювати на «нічийному полі» не так багато, а «гуртове», враховуючи досвід общинного господарювання і спільного обробітку землі в комунах і товариствах, селянами небезпідставно вважалося «чортовим».

Другою Конституцією УРСР (1937 р.) земля закріплювалася за колгоспами у безоплатне і безстрокове користування. Кожний колгоспний (селянський) двір в особистому користуванні мав невеличку присадибну ділянку землі. Допускалося існування дрібного приватного господарства одноосібних селян, яке ґрунтувалося на особистій праці й виключало експлуатацію людини людиною.

У подальшому сільськогосподарське землекористування формувалося в межах колгоспно-радгоспної системи господарюван-

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

§ 2.3 Суцільна колективізація

ня, започаткованої в 30-ті роки. У період з 1927 р. по 1953 р. істотних позитивних зрушень у нарощуванні продуктивності задіяних людських і матеріальних ресурсів не спостерігалось.

Після включення територій Західної України до складу СРСР/УРСР тут також почалися «соціалістичні перетворення». Із осені 1939 р. по осінь 1940 р. було репресовано і вивезено до Сибіру майже 10% населення (1173 тис. осіб) [39, с. 290]. Усі землі перейшла у власність держави, а селяни з їх майном до новостворених колгоспів. До 1955 р. майже всі 1,5 млн селянських господарств (93%) було об'єднано в колгоспи. З цього часу на Галичину, Буковину і Закарпаття поширювалася тотально централізована директивно-планова аграрна політика СРСР/УРСР.

На виконання Угоди між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944. За період 1944–1951 рр. у примусовому, позасудовому порядку загалом було депортовано до УРСР з території Польщі 532,8 тис. українців – автохтонних мешканців шести регіонів.

Цією угодою передбачалося, «що евакуйовані на територію УРСР розміщуються згідно з їх бажанням або в колгоспному господарстві, або наділяються землею для ведення одноосібного господарства в розмірах не менших ніж ті, якими вони користувались до евакуації, але не більше 15 га на одно господарство».

Проте, за свідченнями депортованих осіб та їх нащадків, сім'ї, які переселилися в сільську місцевість вимушені були ставати колгоспниками із виділенням земельної ділянки в розмірі присадибної ділянки. Про ведення приватного одноосібного господарства в розмірах не менших ніж ті, якими вони користувались до евакуації навіть не йшлося, адже всі землі належали державі.

(Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944. URL : <https://zakon.rada.gov>)

**ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ
ПІД ЧАС ПАНУВАННЯ
КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ
СИСТЕМИ**

Аграрна політика М.С. Хрущова

Економічні реформи О.М. Косигіна

Кризовий стан колгоспів

Колективізація в СРСР. URL : <https://www.google.com> (09.12.2019)

Вересневий пленум ЦК КПРС (1953) відбувся 3–7 вересня в Москві. Увійшов в історію як політична подія, що мала важливе значення для виведення сільського господарства в СРСР із кризового стану. Пленум розглянув питання «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства СРСР». Вперше за довгі роки було піддано критиці аграрну політику Й. В. Сталіна і здійснено спробу її реформування.

Рішення пленуму передбачали зменшення сільськогосподарського податку в 2,5 рази, списання недоїмок по сільськогосподарському податку попередніх років, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, розширення можливостей для розвитку колгоспного ринку.

Близько 20 тисяч партійних працівників середньої ланки було направлено на село для зміцнення керівництва відсталих господарств. Рішення пленуму мали позитивні результати: ріст продуктивності праці в сільському господарстві становив 38% порівняно з 1940 р.; зростала матеріальна заінтересованість колгоспників; підвищувалася врожайність сільськогосподарських культур.

(Енциклопедія історії України. URL : <http://resource.history.org.ua> (09.12.2019))

§ 3.1 Аграрна політика М.С. Хрущова

Серед найбільш значимих практичних кроків М.С. Хрущова – Першого секретаря ЦК КПРС (1953 – 1964) і Голови Ради Міністрів СРСР (1958 – 1964) слід виокремити засудження сталінського режиму, в тому числі й щодо примусової колективізації селян. Стосовно поступок селу, то вони були вимушеними, зважаючи на незадовільний фінансово-господарський стан колгоспів і занепад галузі в цілому. Адже сільське господарство Української РСР продовжувало нарощувати виробництво продукції переважно інтенсивними методами, тобто шляхом залучення в економічний обіг все більших площ сільськогосподарських угідь, навіть не придатних для інтенсивного землеробства. Це потребувало обстеження ґрунтів на площі 3 млн га, що перебували в користуванні майже 7 тис. колгоспів і радгоспів. На основі проведених заходів у 1958 – 1961 рр. кожне господарство отримало карту ґрунтів із комплектом картограм і пояснювальним текстом. Отримані результати використовувалися для запровадження бонітування ґрунтів та економічної оцінки земель, що дало змогу виявити відмінності у їх продуктивності. Картограми забезпеченості ґрунтів поживними речовинами стали базою для розрахунку норм внесення мінеральних і органічних добрив під запланований урожай [17, с. 141].

Черговий експеримент «добровільного» об'єднання – укрупнення зачепив майже всі колгосп, їх кількість зменшилась у 2,1 раза – від 33653 у 1950 р. до 15 979 порівняно з 1952 р. Ці заходи подавалися суспільству «як вчасне передбачення закономірностей поступу на шляху вдосконалення методів господарювання». Згодом стали очевидними перегини «компанійщини», адже багато колгоспів стали погано керованими [37, с. 371]. Незважаючи на негативний досвід, протягом 1951 – 1958 рр. за ініціатииви партійного керівництва розпочалися заходи, спрямовані на укрупнення радгоспів. Унаслідок об'єднання малоземельних і економічно неспроможних господарств, реорганізованих МТС і колгоспів, їхня кількість зменшилась майже на 13% (від 935 до 816). Середній розмір земельних угідь укрупнених радгоспів зріс у 1,3 раза [40, с. 142].

За період реформ, ініційованих М.С. Хрущовим, весною 1958 р. зазнали змін також МТС, кількість яких становила на кінець 1957 р. 1367 одиниць. З метою «розвитку сільського господарства та розширення прав колгоспів» здійснено їх реорганізацію в ремонтно-технічні станції (РТС) і нав'язано продаж господарствам зношеної техніки за невиправдано завищеними цінами. Більшість колгоспів через слабкий фінансовий стан не змогла викупити трактори й комбайни за власні кошти, а тим більше обслуговувати їх, підтримуючи в робочому стані через відсутність фахівців і запасних частин. Унаслідок штучного нарощування продуктивних сил до розмірів земельних угідь колгоспів обсяг валової продукції сільського господарства за 1958 – 1964 рр. зріс лише на 3% проти 65% у 1950 – 1958 рр. [37, с. 384 – 385].

Усього ж за 1956 – 1959 рр. в Україні перетворено у радгоспи 768 колгоспів, які мали у користуванні 2,5 млн га угідь. На їх землях було організовано 111 нових і укрупнено 371 існуючий радгосп. Процес укрупнення та створення нових господарств тривав до 1965 р. Тобто до завершення терміну правління М.С. Хрущова їхня кількість досягла 1343 із загальною площею землекористування 8,6 млн га, що у середньому на одне державне підприємство становило 6,4 тис. га. Заради істини маємо зазначити, що реорганізацію колективних господарств в радгоспи селяни сприймали

позитивно, оскільки вони нарешті почали отримувати щомісячно заробітну плату, їм гарантувалося також державне пенсійне забезпечення, якого колгоспники не мали [41, с. 78 – 84].

Крім землевпорядних робіт, зумовлених укрупненням колгоспів і радгоспів, упродовж 1953 – 1958 рр. удосконалювався механізм директивних закупівель сільськогосподарської продукції, регулярно списувалася безнадійна заборгованість перед державою. Господарства з гранично мінімальною рентабельністю (до 15%) звільнялися від оподаткування, зменшувався податковий тиск і на майно самих селян тощо.

Серед численних державних регуляторних заходів найсуттєвішими були такі:

(а) утричі підвищено заготівельно-закупівельні ціни;

(б) списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продукції тваринництва;

(в) колгоспникам дозволили видавати грошовий аванс (25% від вартості реалізації худоби та продукції тваринництва);

(г) колгоспи отримали можливість продавати державі частину понад планової продукції за підвищеними закупівельними цінами;

(д) знижено розмір сільськогосподарського податку з підсобних господарств колгоспників і скасовано заборгованість за попередні роки, а з 1957 р. звільнено від обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції;

(е) натуральну оплату за послуги МТС замінено на єдину форму державних закупівель;

(є) уведено щомісячне і щоквартальне авансування колгоспників;

(ж) скасовано закони, які забороняли утримання худоби громадянами, що проживали у містах і робітничих селищах;

(з) грошова виплата колгоспникам на один трудовдень зросла в 3,8 раза.

Як результат, спостерігалися деякі позитивні зрушення у виробництві продукції рослинництва і тваринництва порівняно з 1927 – 1953 рр.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

§ 3.1 Аграрна політика М.С. Хрущова

Незважаючи на підвищення матеріальної заінтересованості членів колгоспів та їх керівників у результатах фінансово-господарської діяльності, поліпшення соціально-трудових відносин, системних позитивних зрушень не спостерігалось. Колгоспи все гостріше відчували потребу в кадрах масових професій, кваліфікованих спеціалістах та керівниках усіх ланок. У 1955 р. як взірць акції «двадцятип'ятитисячників», проведеної під час колективізації, приймається рішення про направлення з міст у села «тридцятип'ятитисячників». Короткостроковим наслідком дилетантизму в управлінні базовою ланкою народного господарства було ще більше зубожіння колгоспів, зневіра селян у можливість реалізації їх потенціалу, в кращий завтрашній день.

Можна припустити, що кадрова проблема в сільському господарстві, освіті, охороні здоров'я, культурі та в інших видах діяльності, що розвивалися в сільській місцевості, змусила керівництво держави через більше ніж 30 років після встановлення єдиної паспортної системи в СРСР, розпочати паспортизацію селян.

Постановою ЦВК та РНК від 27.12.1932 р. №1917 встановлено єдину паспортну систему в СРСР і обов'язкову прописку паспортів. 31.12.1932 р. аналогічний документ було прийнято і в УСРР (Паспортизація населення. Енциклопедія історії України. URL : [https:// resource. history. org. ua](https://resource.history.org.ua) (05.09.2018)).

Спочатку паспорти видавалися особам, які досягли 16 річного віку і поступали в професійно-технічні училища, технікуми та вищі навчальні заклади за умови повернення в колгоспи, що їх направили на навчання. До цього періоду без офіційного дозволу самочинний виїзд із села на постійне місце проживання тягнув за собою штраф у розмірі 100 руб, а за повторне порушення передбачалася кримінальна відповідальність у спосіб позбавлення волі до 3-х років (ст.81–1 Карного кодексу УСРР). Тому більшість селян фактично закріпачувалися в колгоспах за місцем своєї основної роботи.

Зверхність соціалістичної ідеології над об'єктивними закономірностями економіки та волюнтаристське втручання в діяльність колективних господарств не сприяли підвищенню ефективності землекористування, а винятково партійно-адміністративні

заходи на місцях не давали очікуваного результату. Прикладом такої державної політики стало примусове поширення посівів кукурудзи без урахування природно-кліматичних умов, достатньої кількості посівного матеріалу та технічних засобів виробництва. «Королева полів» потіснила в сівозмінах озиму пшеницю майже на третині площ – від 7,5 млн га у 1958 р. до 5,2 млн га у 1963 р., більше ніж утричі скоротилися посіви ярої пшениці. Через грубе нехтування основами землеробства у 1963 р. «вибухнула» нова продовольча криза. Не вистачало ні кукурудзи, ні інших зернових культур. З цього періоду СРСР розпочав імпорт зерна на зовнішніх ринках у значно більших обсягах [37, с. 389 – 390].

Не гарантувало продовольчу безпеку нарощування обсягів державного фінансування сільського господарства. За підсумками 1965 р. майже 42% колгоспів були збитковими, що вимагало критичного перегляду засадничих принципів директивної аграрної політики та впровадження у сільськогосподарське землекористування досвіду державного протекціонізму і цільової програмної підтримки фермерів зарубіжних країн [17, с. 140 – 141, 144].

§ 3.2 Економічні реформи О.М. Косигіна

Подальші економічні реформи, у тому числі в сільському господарстві пов'язують із ім'ям Голови Ради Міністрів СРСР (1964 – 1980) О.М. Косигіна Серед пріоритетних напрямів його політики виділялося впровадження нових економічних методів управління, розширення господарської самостійності підприємств, використання нових підходів до матеріального стимулювання працівників.

Проте зміна керівництва народногосподарським комплексом не принесла довгоочікуваних радикальних змін у форми й методи централізовано-планового

управління сільським господарством. Вони загалом залишалися адміністративно-директивними. Недалекоглядна економічна політика призвела до критичного рівня техногенного навантаження на земельні ресурси Української РСР, які в 6–7 разів перевищували загальносоюзні показники. Тисячі гектарів продуктивних чорноземів надавалися під промислове будівництво, відводилися під відкритий (кар'єрний) видобуток корисних копалин без належних заходів з рекультивації порушеного родючого шару земельних ділянок, затоплювалися штучними водосховищами тощо.

За період з 30 по 70 роки ХІХ ст. було створено шість водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Каховське та Дніпровське), які нині разом виробляють всього 5–7% електроенергії, генерованої електричними станціями України. Уведення їх в експлуатацію на той період частково розв'язало проблеми постачання електроенергії і води населенню, промисловості та сільському господарству. Загалом збільшились обсяги водоспоживання, що дало можливість рівномірного її розподілу протягом року, а також забезпечило роботою гідроелектричні, теплові станції, водний транспорт тощо. Разом із тим існує й зворотній бік такого дійства. Екологи, етнологи, соціальні психологи, демографи та представники інших галузей наукових знань нині все частіше порушують питання про справжню ціну одного кВт гідроелектроенергії, яку заплатили селяни й народногосподарський комплекс України, втративши частину земельного фонду і сільські території.

Усього під Дніпровський каскад ГЕС відійшло 709 900 га земель. Із них 197 600 га — піщані землі та землі, не придатні для використання, 261 500 — ліси й дрібнолісся, 177 600 — сіножаті та пасовища і 73 200 — орні землі, сади та садиби. Вимушено переселено понад 3 млн людей. По всьому каскаду водосховищ затоплено й знищено понад 6 тисяч населених пунктів, сотні шкіл, лікарень, музеїв, культових споруд, інженерних об'єктів, адміністративних будівель, пам'яток історико-культурної спадщини, особливо Трипільської культури, Козаччини, братських могил солдат Другої світової війни і цвинтарів, об'єктів природно-заповідного фонду тощо [42].

У результаті індустріалізації народногосподарського комплексу та його складової – сільськогосподарського сектору за 1966 – 1985 рр. посівні площі в Україні скоротилися на 1,1 млн га. На тлі переважання екстенсивних способів землекористування це спричинило до високих показників аграрної освоєності та розораності території України, прискорення низки незворотних деструктивних явищ і процесів. За висновками науковців, деградовані екосистеми Дніпра і Дністра від ГЕС ще можна відновити ліквідувавши греблі.

Брутальні порушення природних і економічних законів стали причиною того, що за наявності значних площ ґрунтів чорноземного типу, порівняно високого показника забезпеченості сільськогосподарськими угіддями і ріллею з розрахунку на одного жителя, Україна не змогла компенсувати недоліки та прорахунки пануючої системи землекористування. СРСР своєю політикою демонстрував усьому світові неспроможність налагодити ефективне використання наявного природно-ресурсного й людського потенціалу.

Ми далекі від того, щоб усі заходи тодішнього партійного, радянського й господарського керівництва сільським господарством звести лише до негативного оцінювання. Оскільки незаперечним фактом залишається те, що система проіснувала понад 70 років. Необхідність розширення площ сільськогосподарських угідь та підвищення їхньої продуктивності, зумовили проведення меліорації земель. Меліоровані землі збільшилися від 1,9 млн до 4,7 млн га, а питома вага таких сільськогосподарських угідь зростає від 4,5% до 11,3%. На проведення меліоративних робіт витратили 16 млрд карбованців. Проте з різних, у тому числі й об'єктивних, причин запланованих показників підвищення продуктивності поліпшених земель не було досягнуто. Натомість на меліорованих землях активно почали розвиватися деструктивні процеси (вторинне засолення, осолонцювання, переущільнення, пересушення, вітрова ерозія та ін.), що потягло за собою погіршення властивостей ґрунтів.

Узагальнюючи цей період косигінських реформ, що позначилися на аграрному секторі, можна зазначити:

- (а) зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів;
- (б) удосконалення господарського механізму державних закупівель;

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

§ 3.2 Економічні реформи О.М. Косигіна

(в) вирівнювання умов господарювання, залежно від природно-кліматичних зон;

(г) розвиток спеціалізації, концентрації та міжгосподарської кооперації;

(д) використання можливостей комплексної механізації, електрифікації й хімізації галузі, будівництво меліоративних систем;

(е) запровадження внутрішньогосподарського розрахунку, ліквідація неперспективних сіл і будівництво агромістечок;

(є) інвестиції в розбудову соціальної та інженерної інфраструктури сільської місцевості тощо.

Такі заходи не торкалися форм власності на землю, проте й вони забезпечували певні економічні результати. Здійснювалися програми укрупнення колгоспів і перетворення їх у радгоспи, розпочаті ще в 50-ті роки. Кількість колгоспів з 1950-го й 1952 р. зменшилася у 2,1раза – від 33653 до 15979. Протягом наступних 15 років (1965–1980) їх кількість також зменшувалася, але вже не в таких масштабах – від 9,96 до 7,0 тис. Майже незмінною вона залишалася до 90-х років – початку їх реорганізації шляхом паювання земель та майна серед селян і створення на їх базі потенційно ринкових господарюючих суб'єктів. Що це дало селянам та які системні наслідки мало для розвитку земельних відносин і аграрного сектору економіки буде розглянуто далі.

Підсумовуючи соціальні здобутки цього періоду реформ можна відзначити таке. Сільські домогосподарства отримували гарантовані доходи від участі в колгоспному виробництві, запроваджувалася система соціального захисту їх членів. На виконання закону Верховної Ради СРСР від 15 липня 1964 р. про пенсії і допомоги членам колгоспів, було створено централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників, який формувався з відрахувань із прибутку самих колгоспів. За кошти Фонду уведено забезпечення жінок – колгоспниць виплатами у разі вагітності й пологів. Починаючи з 1969 р. колгоспникам виплачується також допомога у випадку тимчасової непрацездатності, на придбання пільгових путівок у санаторії, будинки відпочинку та інші види соціального забезпечення.

§ 3.3 Кризовий стан колгоспів

Можна припустити, що лише через 50 років існування колгоспно-радгоспної системи з величезними людськими жертвами, масовими репресіями серед селян і матеріальними втратами одноосібних селянських господарств земельні відносини (в технологічному плані) до певної міри стали відповідати продуктивним силам аграрного виробництва. Не в останню чергу це відбулося не завдяки, а всупереч абсолютної монополії державної власності на землю, інші засоби виробництва та результати діяльності. Масово поширилося таке явище, як псевдоконкуренція серед керівників господарств за позапланове «вибивання» жорстко лімітованих засобів виробництва і отримання вигідних умов збуту продукції за різними державними каналами. Концентрація колгоспних земельних масивів, людських, економічних та інших ресурсів відбувалася адміністративними методами, але на вимогу об'єктивних закономірностей економіки. Адже площі сільськогосподарських угідь в обробітку одного господарства приводилися у відповідність до тодішнього рівня і характеру розвитку продуктивних сил.

Це були заходи, спрямовані на порятунок самої системи, оскільки з кожним роком сільське господарство стало непосильним тягарем навіть для нафтодоларового бюджету СРСР, з якого за різними напрямками, включаючи утримання стабільних низьких цін на продовольство, виділялося до 20% видаткової частини. Продуктивність праці в сільському господарстві СРСР була в рази нижчою, ніж в європейських країнах і це відставання постійно наростало. Аграрна економіка стала хронічно дефіцитною, адже не задовольнялися всезростаючі потреби населення в продовольстві і промисловості в сировині; давалися взнаки різні міжсекторальні диспропорції й

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

§ 3.3 Кризовий стан колгоспів

викривлення всередині самої галузі. Особливо не вистачало робочої сили під час сезонних робіт. На «битву за урожай» мобілізувалися військовослужбовці з приданою їм технікою, наукова й технічна інтелігенція, працівники промислових підприємств, студенти і навіть школярі.

На прикладі цього терміна можна простежити як може змінитися його зміст через бездіяльність державних органів влади як в центрі, так і на місцях. Адже нині також відбувається жорстока «битва за урожай» аграріїв з рейдерами, які маніпулюючи Єдиним реєстром майнових прав через приватних нотаріусів прагнуть заволодіти урожаєм на тих полях, де ніколи не сіяли.

У 1980-х роках СРСР перетворився із «житниці Європи» у світового лідера за обсягами імпорту зерна, який сягнув 45 млн тонн і м'яса — до 1млн тонн. Щорічний приріст продукції аграрного сектору СРСР у 1976 – 1980 рр. становив лише 1% замість запланованих 20%, а рентабельність виробництва в колгоспах утримувалася за рахунок державних дотацій та регулярним списанням багаторічної безнадійної заборгованості. Незважаючи на окремі успіхи в соціальному розвитку села, про які неодноразово вже йшлося, спостерігався масовий відтік сільського населення до міст. Добробут на селі значною мірою забезпечувався підсобними селянськими господарствами, падала трудова й технологічна дисципліна, наростали демографічна й міграційна кризи тощо. Політичному керівництву СРСР все важче було приховувати відставання темпів розвитку галузі від країн, де сільське господарство функціонувало на ринкових засадах та активної соціально орієнтованої регуляторної політики держави.

Як свідчать наведені у табл. 3.1 дані кількість колгоспів та площі їх землекористування, починаючи з 80-х років дещо стабілізувалися, зменшившись майже на 2 тис. одиниць. Виробництво валової продукції із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за аналізований період, залишалось майже незмінним в діапазоні від 70,2 до 74,5 тис. рублів. Лише в 1987 р. валова продукція і урожай зернових культур мали суттєвий ріст порівняно з середньорічними за 1971 – 1975 рр. на 122,4% і 123,4 % відповідно. Частка закупівель зернових культур у валових зборах колгоспів України та в загальносоюзних обсягах становили майже третину. Державні закупівлі на-

сіння соняшнику були значно вищими і останні роки перевищували 80% від валових зборів і майже 50% від загального обсягу поставок в засіки СРСР. Щодо цукрових буряків, то майже весь врожай (до 90%) поставлявся за державним замовленням на цукрові заводи, що також належали державі. Частка колгоспів у централізованих поставках становила від 63% (1971 – 1975 рр.) до 58,6% (1987 р.).

Довідково: у складі СРСР у 1940 р. Україна виробляла 21% пшениці, 33 – ячменю, 50 – кукурудзи і 74% – цукру.

Таблиця 3.1

Основні виробничі показники колгоспів України за 1971 – 1987 роки

Показник	У середньому за рік				1987 до 1971– 1975 рр., %
	1971 – 1975	1976 – 1980	1981 – 1985	1987	
Кількість колгоспів*, од	9141	7603	7016	7622	83,4
Частка від загальної кількості в СРСР, %	27,7	26,7	27,1	28,7	- 1 в. п.
Валова продукція на 100 га с.-г. угідь у цінах 1983 р., тис. руб.	70,2	74,8	74,5	85,9	122,4
Валові збори зернових культур, млн т	30,3	31,8	28,9	37,4	123,4
Частка від загального збору в СРСР, %	31,6	30,5	31,3	34,6	+3 в.п.
Державні закупівлі зернових культур, млн т	11,0	10,8	10,3	13,8	125,4
Частка від загальних закупівель у СРСР, %	31,4	28,1	30,6	37,3	+5,9 в.п.
Валовий збір насіння соняшнику, тис. т	2202	1881	1768	2086	94,7
Частка від загального збору в СРСР, %	47,4	51,8	48,7	47,5	+0,1 в.п.
Державні закупівлі соняшнику, тис. т	1750	1454	1478	1748	99,9
Частка від загальних закупівель у СРСР, %	48,1	47,6	49,5	48	-0,1 в.п.
Валові збори цукрових буряків, млн т	44,1	50,9	41,6	47,1	106,8
Державні закупівлі цукрових буряків, млн т	39,1	43,4	36,9	40,7	104,1
Частка від загального збору в СРСР, %	63,4	63,9	61,3	59	-4,4 в.п.
Частка від загальних закупівель у СРСР, %	63,0	62,8	60,9	58,6	-4,4 в.п.
Темпи росту продуктивності праці до попереднього періоду, %	126	118	110	106	- 20 в.п.
Валовий дохід на 100 га с.-г. угідь*, тис. руб.	21,2	22,5	19,6	35,5	167,4
Рентабельність всієї діяльності (відношення прибутку (чистого доходу) до собівартості реалізованої продукції, %	34	19	2	20	- 14 в.п.
Частка збиткових в загальній кількості**, %	1	11	41	5	+ 4 в.п.

*На початок періоду.

**За підсумками фінансово-господарської діяльності 1965 р. 42% колективних господарств отримали збитки.

Джерело: [43].

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

§ 3.3 Кризовий стан колгоспів

Украї низькими були темпи росту продуктивності праці, які мали спадну тенденцію від 126%, порівняно з попередньою п'ятирічкою (1965 – 1970 рр.) до 106% у 1987 р. Валовий дохід із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за 10 років із 1970-го по 1980 р. зменшився від 21,2 до 19,6 тис. рублів. Рентабельність операційної діяльності колгоспів не забезпечувала навіть простого відтворення виробництва. Особливо несприятливим був 1980 р., адже прибутковість в середньому ледь сягала 2%, а галузь тваринництва – мінус 7%. При цьому 41%, або 2,9 тис. господарств завершили рік зі збитками. Хронічно збитковим із року в рік залишалося виробництво свинини, продукції вівчарства і птахівництва.

Це матеріали офіційної статистики, яка також причетна до консервування системної відсталості колгоспно-радгоспної системи. Адже дані первинної й узагальненої на її основі звітності районів і областей базувалися на приписах в гонитві за валовими показниками у соціалістичному змаганні і суперництві за державними нагородами керівників усіх ланок централізованої адміністративно-командної системи управління – від колгоспу до Ради Міністрів України.

Так у суспільній свідомості створювалась ілюзія благополуччя, а фактичний фінансово-господарський стан господарств був незрівнянно гіршим. Приховувати його від суспільства було все важче, особливо коли гастрономи почали негласно змагатися за право називатися продуктовими, а багато громадян в робочий час годинами вистоювали в чергах за вкрай дефіцитними ковбасними виробами, чи цукром.

Наприкінці 1980-х років на імпорт зерна щорічно витрачалося понад 5 млрд дол. США і 2–2,5 млрд на імпорт продукції тваринництва. Від 1981 до 1990 року цінові дотації на харчові продукти зросли в чотири рази – з 25 до 100 млрд крб. Кожна друга буханка хліба випікалася в СРСР з імпортованого зерна (*Гальчинський А. Кучма-Президент: Десять років системних перетворень. Київ : Либідь, 2018. С. 245*).

Цинічною демонстрацією «неперевірених» досягнень соціалістичної централізовано-планової економіки (порівняно з капі-

талізмом) для іноземних делегацій були завжди переповнені поліці ЦУМу і ГУМу поблизу головного майдану СРСР – Червоної площі, де майже 300 млн громадяни з усіх 15 союзних республік намагалися придбати найнеобхідніші товари – від харчових продуктів до нижньої білизни.

За останнім переписом 1989 р. у СРСР чисельність населення становила 286,7 млн осіб, у тому числі в Українській РСР – 51,7 млн осіб (18%), що майже на 10 млн більше, порівняно з оцінками на початок 2018 р. (42,4 млн, із них сільського – 13 млн осіб). За умови збереження таких темпів обезлюднення сільської території і зтяжної демографічної кризи наша держава незмінно буде на вершині світових рейтингів за кількістю сільськогосподарських угідь і ріллі у розрахунку на одного українця.

Колгоспи України, народившись у муках з величезними людськими жертвами не лише серед заможних селян, приниженням їх людської гідності й невинуватими матеріальними втратами упродовж 70-літнього періоду, самі постійно перебуваючи в обезсиленому реанімаційному стані, змушені були виконувати функцію донорів єдиного народногосподарського комплексу СРСР, поставляючи за нееквівалентно низькими цінами продовольство і сільськогосподарську сировину в загальнодержавні засіки.

Стало очевидно, що земельні відносини затиснуті в задушливих обіймах одержавленої колгоспно-радгоспної системи не здатні давати мотиваційні імпульси для динамічного розвитку продуктивних сил аграрного сектору. Основні причини його занепаду були відомі задовго до радикальних реформ 1990-х років. Це, зокрема:

- (а) централізоване постачання в недостатній кількості і неякісних засобів виробництва;
- (б) жорстка регламентація сільськогосподарського виробництва та державних заготівель продукції;
- (в) відсутність у селян і керівників усіх ланок матеріальних стимулів для підвищення продуктивності праці та якості продукції;
- (г) підміна колективної демократії та функцій органів самоврядування в колгоспах втручанням у їх справи партійних органів;

(д) роздутий апарат управління сільським господарством та інші вади централізовано-планової економіки з директивними методами управління.

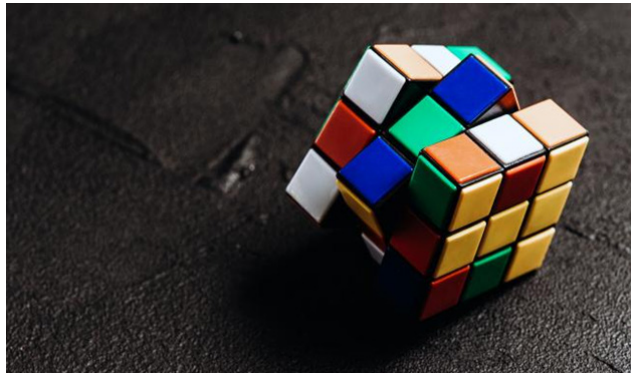
Незважаючи на десятирічний період очевидного «застою» в економіці, втрати динаміки розвитку через вичерпання екстенсивних факторів росту, Конституція Української РСР (1978 р.) підтвердила, що основу економічної системи становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. При цьому, остання також вважалася анахронізмом при побудові безкласового суспільства і за підручниками з наукового комунізму мала б розчинитися в загальнонародній власності. Але не сталося як гадалося – «розчинилася» державна власність, а кооперативна форма власності ще не втратила шанси на ренесанс у разі сприятливого для сімейних фермерських господарств запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення та належній державній підтримці, що декларується всіма президентами та урядами, починаючи ще з 90-х років ХХ ст.

ПОВЕРНЕННЯ ДО РИНКОВИХ ЗАСАД У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Продовольча програма
М.С. Горбачова

Перехідний період до ринкової економіки

Невивчені уроки

Кубик Рубіка зламано. Дзеркало тижня, №13, 06.04 – 12.04. 2019.

URL : <https://dt.ua> (07.04.2019)

ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Про земельну реформу

(витяг)

Земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання та охорони земель.

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Оголосити з 15 березня 1991 року всі землі Української РСР об'єктом земельної реформи.

2. Здійснення земельної реформи покласти на обласні, районні, міські, селищні і сільські Ради народних депутатів і Раду Міністрів Української РСР.

Доручити Раді Міністрів Української РСР в межах існуючих штатів вирішити питання про створення відповідного органу для здійснення земельної реформи.

3. Місцевим Радам народних депутатів, Раді Міністрів Української РСР до 15 березня 1991 року:

провести інвентаризацію земель усіх категорій, визначивши ділянки, що використовуються не за цільовим призначенням, нераціонально або способами, які призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки;

здійснити реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство, розширити особисте підсобне господарство, займатися індивідуальним садівництвом, одержати в користування земельні ділянки для городництва, сінокошіння і випасання худоби;

провести облік і аналіз клопотань підприємств, установ, організацій про надання їм земель для ведення підсобного сільського господарства, колективного садівництва і городництва;

розглянути обґрунтування потреб у земельних ділянках підприємств, установ і організацій, які за станом на 1 листопада 1990 року мали у користуванні ділянки для сільськогосподарських і несільськогосподарських цілей.

Голова Верховної Ради Української РСР

Л. КРАВЧУК

м. Київ, 18 грудня 1990 року

№ 563-ХІІ

§ 4.1 Продовольча програма М.С. Горбачова

Проблеми забезпечення населення м'ясом і м'ясопродуктами, молоком і молокопродуктами, овочами та фруктами ставали все гострішими. На їх розв'язання, за ініціативою М.С. Горбачова, і була спрямована Продовольча програма СРСР, розроблена на період 1982 – 1990 рр. Потрібні були радикальні реформи для подвоєння темпів росту сільськогосподарського виробництва і збільшення споживання м'яса на одну особу від 58 кг у 1980 р. до 70 кг у 1990 р. (фактично у 2017 р. споживання м'яса та м'ясопродуктів, включаючи субпродукти і жир-серець становило 51,7 кг), молока – від 314 до 330 – 340 кг (молока і молокопродуктів – 200 кг), овочів – від 97 до 126 – 135 кг (овочів та баштанних культур – 159,7 кг), плодів – від 38 до 66 – 70 кг (фактично плодів, ягід і винограду – 52,8 кг). Отже, за всіма показниками, крім овочів, українці менше споживали зазначених харчових продуктів, навіть порівняно з кризовим 1980 р. Це, на нашу думку, слугує переконливою відповіддю на запитання: чи завершено перехідний період до ринкової економіки аграрним сектором України?

Передбачалося, крім технічного переозброєння сільського господарства, перехід на нові методи управління і господарювання, розширення самостійності колгоспів, підвищення їх заінтересованості й відповідальності за кінцеві результати роботи, переведення на повний господарський розрахунок і самофінансування [38, с. 15–16].

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

§ 4.1 Продовольча програма М.С. Горбачова

Продовольчою програмою не планувалися радикальні зміни в аграрних відносинах та їх стрижневої складової – власності на сільськогосподарські землі. Колгоспно-радгоспна система, так само як община для монархічної Росії, була опорою адміністративно-командної економіки на селі. Держава, як і раніше, виконувала майже всі функції ринкових інститутів в економіці, за винятком деяких послаблень для споживчої кооперації, що особливо була поширена в сільській місцевості.

Довідково: кількість підприємств роздрібної торгівлі у 1986 р. становила 66,4 тис., що в середньому більше двох на один населений пункт.

Ще на самому початку масової пропагандистської кампанії журналісти молодіжних видань у жартівливому тоні між собою обговорювали наслідки продовольчої програми. Найделікатнішим месиджем був такий: продовольча програма в достатній кількості дасть народу багату поживу, але лише для роздумів, а перепис уцілілого населення буде відкладатися у «довгий ящик».

Заради справедливості маємо зазначити, що в УРСР за рахунок внутрішніх резервів і жорстким посиленням адміністративного тиску показники аграрного сектору дещо поліпшилися. Так, середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства за 1986 – 1989 рр. збільшилося порівняно з попередньою п'ятирічкою на 7%. Зросли валові збори зерна від 31,7 млн т до 46,9 млн т, а в 1989 р. було зібрано рекордний за всі радянські роки урожай зернових культур – 53 млн тонн. При цьому, показники розвитку тваринницької галузі суттєво відставали від запланованих згаданою програмою. У більшості господарств вона була збитковою, не вдалося подолати темпи зменшення поголів'я великої рогатої худоби та свиней.

Відбувалися чергові позитивні зрушення в соціальній політиці на селі. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 3 грудня 1987 р. встановлено мінімальний розмір пенсії за віком колгоспникам, яким пенсія виплачувалась не менше 10 років, у розміні 50 рублів. Для порівняння: у 1986 р. середній розмір пенсії в країні становив 48 руб., а за віком – 48,2 рублів. Були також підвищені мінімальні розміри пенсії по інвалідності та у разі втрати годувальника.

Разом із тим усебічно одержавлене сільське господарство потребувало багатомільярдних бюджетних інвестиції, які вже вичерпалися. Прорахунки в аграрній політиці окремими дослідниками цього періоду пояснюються тим, що Продовольча проблема на той час уже «переросла» суто політичний, соціально-економічний і екологічний вимір, а набула світоглядного масштабу. Мається на увазі, не лише перезріла потреба у відмові від монополії державної власності на сільськогосподарські угіддя та результати господарювання, скасування централізовано планових форм і методів господарювання, орієнтованих на валові показники. Першочерговим стало запровадження механізму ринкової мотивації господарюючих суб'єктів і селян. На нашу думку, це все було очевидно для партійного керівництва народногосподарським комплексом, особливо на місцевому рівні.

Про стан колгоспів за роки, що передували розробленню Продовольчої програми СРСР і проведенню радикальних аграрних реформам в умовах відновлення державності Україною, дає уявлення динаміка факторів виробництва (праці, землі, капіталу) з розрахунку на одне середньостатистичне колективне господарство, яка склалася за період 1970 – 1990 рр. (табл. 4.1).

За період, що аналізується, кількість працівників зменшилася більше ніж на 40%. Основне зменшення осіб, зайнятих у сільському господарстві припало на 1985 – 1990 рр. Так сталося через імітацію заходів з реорганізації господарств і поселенської мережі, незадовільним фінансовим станом, низьким рівнем оплати праці, яка не завжди виплачувалася вчасно і в повному обсязі, неprestижністю професій в сільському господарстві, непривабливістю сільського укладу життя тощо. У сукупності зазначених та інших негативних чинників погіршилась демографічна ситуація на селі, значно активізувалися еміграційні процеси серед соціально активної частини населення. Щодо сільськогосподарських угідь, то пік їх концентрації спостерігався в 1980 р. – до 4148 га, а потім відбулося розукрупнення господарств із доведенням їх середнього розміру до 3373 га. в 1990 році.

Починаючи з 1985 р. намітилася неухильна тенденція до спаду поголів'я корів, свиней, овець і кіз, яке стрімкими темпами

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

§ 4.1 Продовольча програма М.С. Горбачова

скорочується й нині в усіх категоріях господарств. За даними Держстату України, у сільськогосподарських підприємствах на 1 січня 2018 р. порівняно з 1990 р. воно становить 7,2%, 23,5% і по 2,6% відповідно. Із аналізованих нами показників тільки вартість валової продукції у порівнянних цінах 1983 р. має позитивну динаміку, але з нерівномірними темпами приросту: 1985 р. до 1980 р. – 108,9%, а 1990 р. до 1985 р. – 147,9%, тобто розмах варіації досягає 39 в. п.

Таблиця 4.1

Середні розміри колгоспів Української РСР (припадає на одне господарство на кінець року)

Показник	Рік					
	1970	1975	1980	1985	1990	1990 до 1970, %
Кількість працівників, осіб	609	665	610	561	362	59,4
до попереднього року, %	...	109,2	91,7	92	64,5	x
Сільськогосподарські угіддя, га	3402	3946	4148	3974	3373	99,1
до попереднього року, %	...	116	105,1	95,8	84,9	x
Площа посівів, тис. га	2651	3156	3311	3126	2689	101,5
до попереднього року, %	...	119	104,9	94,4	86	x
Поголів'я великої рогатої худоби, голів	1483	2023	2267	2337	1871	126,2
до попереднього року, %	...	136,4	112,1	103,1	80	x
у т.ч. корів	466	623	721	666	550	118,0
до попереднього року, %	...	135,6	115,7	92,4	82,6	x
Свиней, голів	1283	1260	1487	1460	1135	88,5
до попереднього року, %	...	98,2	118	98,2	77,7	x
Овець і кіз, голів	714	864	885	866	666	93,3
до попереднього року, %	...	121	102,4	97,8	76,9	x
Число тракторів в фізичних одиницях, шт.	25	33	38	39	34	136,2
до попереднього року, %	...	132	115,1	102,6	87,2	x
Валова продукція с.-г. в порівнянних цінах 1983 р., тис. крб	1124	1624	1814	1975	2921	259,9
до попереднього року, %	...	144,5	111,7	108,9	147,9	x

Джерело: дані зведених річних звітів колгоспів.

З урахуванням хронічно низького рівня продуктивності задіяних ресурсів у сільське господарство, спаду виробництва та незадовільного фінансового стану колгоспів, суспільно затребуваним стала невідворотність радикальних змін у системі аграрних відносин. А саме:

(а) надання пріоритетності соціальному й екологічному чинникам як необхідним, хоча й недостатнім для переведення аграрної сфери на засади збалансованого сільського розвитку;

(б) втілення на практиці ідеї про соціалізм з «людським обличчям», за якої селянин, його законні потреби, інтереси та гідність стали б найвищою цінністю цивілізованого розвитку, а не лише засобом для нарощування сільськогосподарського виробництва;

(в) визнання безперспективності подальшої сировинної експлуатації аграрної галузі, хижацького використання земельних, лісових, водних та інших ресурсів;

(г) завоювання світових продовольчих ринків із повноцінним набором екологічно чистих та органічних харчових продуктів з високою часткою доданої вартості й гідними робочими місцями в сільській місцевості.

Цілком очевидно, що централізовано-планова економічна система до 90-х років вже повністю вичерпала свій ресурсний потенціал, а адміністративно-партійний апарат без масових репресій серед населення виявився безсилим у жорсткій конкурентній боротьбі з розвиненими капіталістичними країнами. Аграрний сектор і національна економіка в цілому потребували тектонічних зрушень, які неможливі без визнання нежиттєздатності соціалізму як економічної системи. Нагальною потребою стало запровадження базових умов регульованого державою обігу факторів виробництва:

(а) захищені права приватної власності на землі, інші засоби виробництва та результати праці від їх експлуатації;

(б) організаційно-правова відокремленість суб'єктів господарювання;

(в) вільний вибір контрагентів;

(г) справедлива система правосуддя.

За таких умов поведінка аграрного бізнесу в координатах: що, як і для кого виробляти повністю залежатиме від мінливої кон'юнктури внутрішніх і зовнішніх ринків агропродовольчих товарів та вартості засобів виробництва і послуг для галузі, а не від директив планових органів різного рівня. Так створюється простір для повноцінного запуску механізму саморегулювання відтворувальних циклів. Загальновідомо – економіка має бути ринковою, а держава соціальною. Про ці хрестоматійні істини можна було б і не згадувати, але саме вони виступають фундаментальною основою адекватності земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил за всіх суспільно-економічних формацій. Особливо актуальна ця теза для транзитивних економічних систем.

§ 4.2 Перехідний період до ринкової економіки

За більше ніж чверть століття перехідного періоду у діаметрально протилежному напрямі здійснено радикальні перетворення аграрних відносин, які було започатковано масовою колективізацією селянських господарств у 20-ті роки ХХ ст. Одночасно з демонтажем господарського механізму, властивого централізовано-плановій економіці, запроваджено нові елементи організаційно-економічного механізму транзитивної економіки. Ліквідовано колгоспи й міжгосподарські об'єднання економічного і соціального призначення. Приватизовано майно радгоспів, переробних, обслуговуючих та інших державних підприємств виробничої інфраструктури. Завдяки земельній реформі створено потенційно ринкову організаційно-правову і організаційно-виробничу структуру сільського господарства. Відбулися істотні зміни в соціально-професійному

складі селян. Перестало існувати як клас колгоспне селянство і клас сільськогосподарських робітників. На межі зникнення прошарок сільської інтелігенції. Соціально-трудові відносини якби «зависли» між адміністративною і ринковою економіками. Експерти прогнозують подальше загострення конфлікту інтересів між найманими працівниками і роботодавцями, особливо з прийняттям нової редакції Трудового кодексу України.

Як відомо, праця в СРСР була обов'язком перед Батьківщиною і справою честі для її громадян. Хоча заради справедливості маємо визнати, цей обов'язок забезпечувався не лише економічними, а також адміністративно-примусовими методами – встановленням обов'язкового мінімуму вихододнів для колгоспників і кримінальною відповідальністю за туніядство. Нині у сільській місцевості узаконена самозайнятість в ОСГ і фізичних осіб підприємців. Спостерігається масова неформальна зайнятість, сімейне безробіття та парадоксальна злиденність серед сільських домогосподарств, більшість з яких є власниками земельних паїв – найціннішого багатства країни. За даними Держстату України, сукупні ресурси нижче фактичного прожиткового мінімуму (без урахування суми податку на доходи фізичних осіб) за останні роки мали понад 40% домогосподарств сільської місцевості.

Початок докорінної перебудови правових, соціальних і економічних відносин землекористування пов'язується із Законом України «Про форми власності на землю», яким крім державної визнано також колективну і приватну форми власності на землю. При цьому всі форми власності стали рівноправними. Хоча він і втратив чинність згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 11.12.2003 р., проте його історичне значення важко переоцінити, оскільки він започаткував трансформаційні зміни у ментальності українських селян. Цей закон відкрив процес роздержавлення землі в Україні. Механізм його реалізації було втілено в десятках інших законодавчих актів, зокрема, й таких: про земельну реформу, земельний кодекс, про колективне сільськогосподарське підприємство, про селянське (фермерське) господарство, про плату за землю, про оренду землі та інших.

Усього за період з 1995 – 2004 рр., за президентства Л.Д. Кучми, прийнято 32 базових закони і підписано 48 указів з питань земельної та аграрної реформи. На відміну від раніше й пізніше прийнятих нормативно-правових актів, вони містили переважно організаційно-розпорядчі заходи, ставили конкретні завдання центральним і місцевим органам виконавчої влади щодо здійснення земельної реформи [7, с. 246].

Отже, без перебільшення земельну реформу можна пов'язувати з ім'ям другого президента України та командою вчених з ННЦ «Інститут аграрної економіки», яка забезпечувала опрацювання відповідних проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів і науково-методичний супровід їх втілення на практиці.

Останніми роками земельну реформу, серцевиною якої має стати обіг земельних ділянок сільськогосподарського призначення, «забалакали політики» на замовлення певних груп інтересів та заради рейтингів серед свого електорату. Свідченням цьому слугує продовження мораторію на купівлю-продаж земель 18 років поспіль. На нашу думку, держава нібито дала землю селянам, але при цьому хоче передати її з рук у руки лише своїм фаворитам – агрохолдинговим структурам. Мимоволі виникають аналогії з історичними фактами сторічної давнини, коли першим декретом про землю більшовики обіцяли її селянам, але потім загнали останніх в одержавлені колгоспи, передавши землю у довічне спільне користування.

Роздержавлення земель на початковому етапі зумовило перерозподіл земельного фонду на користь приватної власності, а в подальшому активізувало становлення й розвиток комунальної форми власності. Як наочно демонструють дані табл. 4.2, в 1990 р. увесь земельний фонд країни належав державі. Однак через 10 років, уже на початок 2001 р. у державній власності залишалося 50% усіх земель з подальшим скороченням її частки та збільшенням площ приватних земель, які у 2018 р. сягнули показника 53,9%. З 2014 р. розпочато розмежування земель державної і комунальної власності, яке нині підсилюється реформою децентралізації владних повноважень, у т. ч. в земельній сфері.

Станом на 01.01.2018 р. частка земель державної власності становила 45,9%, приватної – 53,9, комунальної – 0,09, колективної – 0,07%.

Таблиця 4.2

Структура земельного фонду України за формами власності

Рік (на початок року)	Загальна площа земель на звітну дату	Землі, які перебувають у власності							
		державній		приватній		колективній (згідно з державними актами)		комунальний	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1990	60354,8	60354,8	100	-	-	-	-	-	-
2001	60354,8	30166,5	50,0	29109,2	48,2	1079,1	1,8	-	-
2006	60354,8	29595,6	49,0	30642,1	50,8	117,1	0,2	-	-
2010	60354,8	29246,5	48,5	31035,7	51,4	72,6	0,1	-	-
2015	60354,9	28800,3	47,7	31460,4	52,1	55,2	0,1	39,0	0,1
2016	60354,9	28758,3	47,6	31489,3	52,2	55,1	0,1	52,2	0,1
2017	60354,9*	26288,0	46,33	30358,8	53,51	40,8	0,07	52,8	0,09
2018	60354,9*	26050,1	45,91	30601,4	53,93	40,4	0,07	53,2	0,09

*інформація надана без тимчасово окупованих територій.

Джерело: за даними Держгеокадастру України.

Нині в Україні налічується 41,5 млн га сільськогосподарських угідь, з яких 32,5 млн га або 78,3% становить рілля. Розподіл угідь за формами власності відрізняється від структури всього земельного фонду: 76,3% – землі приватної власності; 23,5 – державної; 0,07 – комунальної та 0,04% – колективної.

Із різних неофіційних джерел стає відомим, що на значну частину із 27,5 млн га розпайованих земель потенційних покупців уже призначено. Серед них немало компаній з іноземними інвестиціями. Офіційно ж, за даними Держгеокадастру, станом на 1 січня 2017 р. майже 1,5 млн або кожен 5-й власник земельного паю зареєстрував нотаріально перехід прав власності. Лівова частка трансакції пов'язана з успадкуванням (92,5%), а решта – це дарування (6,1%), обмін (0,4%) та продаж (0,9%). На думку експертів, за останній час збільшились операції з обміну земельних ділянок, що може бути прихованою формою квазіринкового обігу.

Для прикладу, у 2017 р. кількість таких угод зросла у 2,4 раза порівняно з 2014 р. Загальна площа земельних паїв щодо яких відбувся перехід прав власності становить 5,2 млн га, або майже 20% від усієї площі розпайованих земель. Проте це лише початок, адже на закономірності ринкової економіки запроваджений мораторій не поширюється. Така поведінка бізнесу є природною, оскільки вільний рух земельних ділянок, їх концентрація «в одних руках» виступають запорукою конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Чи був інший сценарій використання земельних паїв? Відповідь позитивна. Нагадаємо, указом Президента України від 03.12.1999 р. №1529 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» передбачалося також: виділення єдиним масивом земельних ділянок групі власників земельних часток (паїв) з відведенням їх в натурі з метою спільного використання; з відповідною передачею окремих будівель, споруд, техніки, робочої і продуктивної худоби, птиці, знарядь праці тощо членам таких колективів.

Це був реальний шлях до створення не «ефективного власника», якого тоді шукали всім миром, і повторювали як мантру топ-менеджери усіх рівнів державного управління, а соціально відповідального господаря (складник двох слів – господній і дар) на землі, який живе і працює в своєму селі. За таких умов не було б потреби ділити колесо від трактора, чи розбирати тваринницькі комплекси до фундаментів, а рівень зайнятості й доходів на селі був би значно вищим. Зрештою, стихійний квазіринковий процес концентрації земельних угідь у власників великого капіталу не залишає найменших шансів для розвитку малим формам аграрного бізнесу. Переважно через недобросовісну конкуренцію і зловживання монопольним становищем агрохолдингами суттєво обмежено ринковий простір для розвитку сімейних ферм, виробничої і обслуговуючої кооперації, кредитних спілок, дорадництва та ринкової інфраструктури. Сільський соціум перебуває на межі фізичного виживання, а вчені називають цей процес крайньої форми неблагополуччя – соціальним відторгненням.

Соціум сільський — тип соціальності, що існує як стійка спільнота людей, зумовлена природними умовами організації її життя, сільським способом поселення та діяльності. Історично складається на ґрунті патріархальної землеробської общини у процесі розвитку землеробства, скотарства, рибальства, мисливства, збиральництва та інших способів господарської діяльності. Функціонує на основі органічної єдності людини з природою та регулюється особливостями тієї чи іншої природно-кліматичної зони (Соціологія: короткий соціологічний словник. URL : <https://subject.com.ua/sociology/dict/474.html> (28.10.2018).

У цьому контексті ми поділяємо думки окремих економістів, що новітні земельні реформи віддзеркалюють реформи часів царської Росії та Австро-Угорщини (середина XIX – перша чверть XX ст.), які розкріпачували селян під тиском «низів», але за сценарієм «верхів». Обраний курс на ліквідацію громадського землеволодіння на основі приватної власності на землі та майно колгоспів і радгоспів повторився під час їх роздержавлення. Проте, «...хиткі й необґрунтовані механізми правового регулювання призвели до неспроможності пайовиків – фіктивних власників землі та майна «реформованих господарств» стати господарями на власній землі» [8, с. 156 – 157].

Підтвердженням цього висновку є результати соціологічного дослідження, проведеного Центром соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАН України у квітні-травні 1999 та в 2000 рр., тобто під час еволюційного етапу реформ і при адміністративному тиску з метою завершення реструктуризації КСП. За рік серед однієї тисячі опитаних селян (власників земельних і майнових паїв) кількість прихильників реструктуризації КСП зменшилася удвічі – від 44 до 22%. На запитання анкети: «Чи мали Ви змогу на свій розсуд особисто розпорядитися своєю часткою землі і майна КСП при його реорганізації?» в 1999 р. 61% підтвердили демократичність свого вибору, в 2000 р. лише 49% відповіли ствердно – на 12 в.п. менше. В 1999 р. 58% селян вважали реорганізацію КСП доцільною, в 2000 р. – тільки 29%, а взагалі не схвалили її відповідно 15 і 31% опитаних, або вдвічі більше.

Чому всього за один рік настрої частини опитаних селян істотно змінилися? Адже вони зазнали на собі всю несправедливість відчуженості від землі і майна та результатів своєї праці в складі колективних господарств.

За висновками аналітиків цього опитування, причиною переважно негативного ставлення селян до реструктуризації КСП, порівняно з реформами до 2000 р., був її масовий прискорений характер, забезпечений винятково адміністративним тиском, що негативно позначилося на прозорості розроблення життєво важливих для них порядків з розподілу земель та майна. Істотно зростає кількість невдоволених селян через неможливість реалізувати на практиці своє право і виділити земельні частки (паї) в натурі. Лише тоді прийшло усвідомлення, що з отриманням земельної частки (паю) кардинально змінюється їх соціально-трудова повноваженість. Із співвласників колективного господарства, їх права звужуються до найманих працівників приватно-орендного чи іншого підприємства. І це в кращому випадку, оскільки розпочалося масове звільнення працівників без будь-яких державних програм підтримки безробітних [24, с. 214 – 215].

В черговий раз реформування відносин власності на землі, інші засоби виробництва та його результати здійснено за рахунок безпрецедентного погіршення рівня і якості життя селян та виснаженням у різний спосіб сільської економіки. Мимоволі виникають історичні паралелі, пов'язані з політикою Радянського Союзу щодо використання ресурсів села на індустріалізацію, зміцнення оборонно-промислового комплексу, освоєння космосу, на масштабні проекти експорту соціалістичних ідей країнам Африки і Латинської Америки тощо.

Переломним став 2001 рік, коли в особистих селянських господарствах працювало 2578 тис. осіб, а найманими працівниками сільгоспідприємств – 2131 тис. осіб, тобто на 477 тис. осіб менше.

Довідково: у 1990 р. в колгоспах і радгоспах було зайнято 4881 тис. осіб, а в ОСГ – 681 тис., або всього 13,9%.

За даними Держстату України, до 2017 року в ОСГ було добровільно-примусово витіснено 2357 тис. осіб, що в 4,2 раза більше,

ніж найманих працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві разом, а це – 565,1 тис. осіб.

На думку академіка І.І. Лукінова, ринкова бездіяльність держави була своєрідним провокаційним сигналом до економічного саморозпаду нової демократичної держави, потуранням хаосу і паралічу активної утворювальної діяльності. Отже, така політика не має нічого спільного з ефективними ринковими перетвореннями і призвела до стихійної ринкової економіки [43, с. 26 – 27].

До того ж розпаювавши 27,5 млн га сільськогосподарських угідь серед майже 7 млн селян з видачею державних актів, Україна повернулася до проблем, які спіткали її в період руйнування сільської общини з метою створення одноосібних заможних господарств (хуторів, відрубів), а згодом, суцільної колективізації селянських земель з комплексом правових, соціально-економічних, агроекономічних, демографічних, міграційних та інших наслідків для селян і сільської місцевості.

Це, до певної міри, нагадує події 150-річної давності, які мали місце під час скасування кріпосного права. Складається враження, що у необхідності запровадження ринкового обігу земельних ділянок більше, ніж Україна зацікавлені європейські та міжнародні організації. Для цього є певні підстави. Адже реформи проводяться за кошти міжнародних донорів і під наглядом їх представників.

У наш час, поки серед політиків і різних приплачених експертів і радників у команді урядовців тривають дискусії про запровадження суто української моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, Світовий банк спільно з представництвом Європейської комісії в Україні ініціювали пілотний проект «Підтримка прозорого управління земельними ресурсами в Україні» у Київській, Львівській і Миколаївській областях для технічної підготовки до відкриття ринку сільськогосподарських угідь вартістю 3 млн дол. США [44]. Зауважимо, що в сільських громадах цих областей надається безоплатна правова допомога. Проводиться інформаційно-роз'яснювальна робота й інші консультаційно-просвітницькі заходи серед селян – власників земельних паїв. Докладніше про вплив Міжнародного валют-

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

§ 4.2 Перехідний період до ринкової економіки

ного фонду і Світового банку на завершення земельної реформи йтиметься в шостому розділі.

Теж саме відбувається і щодо 10 млн га земель державної власності, які оцінюються в 15 – 20 млрд дол. США. За участі USAID із жовтня 2018 р. реалізується пілотний проект під загальною назвою «Прозорість і підзвітність у сфері державного управління і послугах». Його мета – запровадження аукціонів із продажу прав оренди земельних ділянок через систему (ProZorro. Продажі. URL : <https://biz.censor.net.ua> (28.10.2018)

Докладніше про можливих кінцевих бенефіціарів від реалізації моделі ринку земель, розробленої за порадами міжнародних інвесторів розглянемо далі. Повернемося до головної теми проведеного дослідження. Закономірність адекватності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил в секторальному аспекті проявляється через відповідність суспільних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землями іншим ключовим факторам сільськогосподарського виробництва (праці, капіталу, екології, менеджменту). Він діє в усіх суспільно-економічних формаціях і реалізується через механізм інтегральної взаємодії з іншими всезагальними, а також спеціальними закономірностями товарного виробництва (ефекту від масштабів виробництва, усебічним зростанням потреб за обмеженості ресурсів, попитом і пропонуванням, вартості, конкуренції, монополізації, спадної віддачі ресурсів, граничних витрат і таке інше).

Реформи відносини власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення в сукупності з об'єктивними процесами спеціалізації, кооперування, інтеграції виробництва та концентрацією природних ресурсів і капіталу можуть бути як рушієм розвитку аграрного сектору економіки, у разі відповідності продуктивним силам, коли здійснюється «творче руйнування» (за Й. Шумпетером), так і навпаки – гальмівним чинником. При цьому неефективно використовуються не лише землі сільськогосподарського призначення, а також інші природні, людські й економічні ресурси, тобто здійснюється «руйнування без творчості».

Нами зроблена спроба довести це положення шляхом узагальнення рівня адекватності земельних відносин, відображених в основних положеннях земельних кодексів аналізованого періоду, продуктивним силам аграрного сектору економіки (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Відповідність земельних відносин, урегульованих
земельними кодексами УСРР, УРСР та України
за 1922 – 2018 рр., продуктивним силам аграрного сектору
економіки**

Кодекс	Основні положення в частині прав власності на землю	Відповідність продуктивним силам аграрного сектору
Земельний кодекс УСРР від 25 жовтня 1922 р.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оголошено усі землі власністю робітничо-селянської держави, тобто усі землі націоналізовано, скасовано приватну власність на неї. 2. Заборонено купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з відчуженням землі. 3. Надано громадянам право на одержання землі в користування безоплатно та можливість обирати будь-яку форму землекористування. 4. Заохочується колективна форма землекористування (ТОЗи). 5. Заборонена «трудова оренда» землі, обмежується користування землею куркулями. 	<p><u>Не відповідають.</u></p> <p>Супроводжується репресивним усупільненням земель в єдиних колгоспних масивах, яке не було забезпечено засобами для їх обробітку. Гостро встала кадрова проблема, втрачалася мотивація селян до праці та результатів господарювання. Як наслідок: скорочуються площі посівів, падають обсяги виробництва, зменшується поголів'я продуктивної і робочої худоби. Конфіскація зерна і продовольства стали причиною голодоморів серед українських селян у 1921 – 1923 і 1932 – 1933 рр та голоду 1946 – 1947 рр. У 1960-х роках ситуація дещо поліпшується як у системі аграрних відносин, так і в нарощуванні сучасних продуктивних сил.</p>
Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підтверджено, що усі землі є спільним надбанням радянського народу. 2. Наголошено, що земля є виключною власністю держави і надається тільки в безстрокове чи тимчасове користування. 3. Встановлено, що користування землею здійснюється безоплатно, за винятком випадків, передбачених законодавством. 4. Закріплено землю за колгоспами в безстрокове користування. 5. Користування землею може бути короткостроковим – до трьох років і довгостроковим – від трьох до десяти років, а в окремих випадках – не більш як 25 років. 	<p><u>Відповідають частково.</u></p> <p>Зміцнюється матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, проводиться хімізація та меліорація земель, удосконалюються спеціалізація виробництва і механізм закупівель с.-г. продукції, розвивається виробнича й соціальна інфраструктура в сільській місцевості, зростає добробут селян. Проте недосконалість земельних відносин гальмує розвиток продуктивних сил аграрного сектору. Як наслідок: продовольчу програму (1982–1990 рр.) УРСР не виконано.</p>

Земельний кодекс УРСР від 18 грудня 1990 р. №562	<ol style="list-style-type: none"> 1. Проголошено, що всі землі є власністю народу України. 2. Надано земельні ділянки для підприємств, установ і організацій на праві землекористування. 3. Встановлено три рівноправних форми власності на землю: державну, колективну і приватну. 4. Дозволено безоплатне надання громадянам земельних ділянок у володіння для ведення селянського (фермерського) господарства розміром до 50 га с.-г. угідь і до 100 га усіх земель. 5. Передбачено надання громадянам земельних ділянок на праві довічного успадкованого володіння. 	<p><u>Не відповідають.</u></p> <p>Настає кризовий період. Колгоспи і радгоспи зазнають суттєвих збитків через різке зменшення бюджетних дотацій, часткову відмови держави від централізованих закупівель та поставок засобів виробництва, непомірних ножиць в цінах на с.-г. продукцію і матеріально-технічні засоби та послуги для її виробництва. Фермерські господарства, вперше з часів НЕПу, отримавши землю у володіння, як правило, не мали засобів для її обробітку. Лише ОСГ дещо компенсували втрати внутрішнього продовольчого ринку. Як наслідок: скорочення виробництва с.-г. підприємствами у 2000 р. проти 1990 р. до 29%, у т. ч. рослинництва – до 30%, тваринництва – до 15%.</p>
Земельний кодекс України від 1 січня 2002 р. №2768	<ol style="list-style-type: none"> 1. Земля стає основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. 2. Гарантовано право власності на землю і водночас колективна форма власності опинилася поза правовим полем. 3. Надано визначення земельних відносини, розкрито зміст права власності на землю як право володіти, користуватися і розпоряджатися земельною ділянкою. 4. Визначено склад земель фермерського господарства, які: а) належить йому на праві власності як юридичній особі; б) належать громадянам – членам ФГ на праві приватної власності; в) використовуються ФГ на умовах оренди. Для них відмінено право постійного користування землею. 5. Заборонено (перехідними положеннями) до набрання чинності законом про обіг земель с.-г. призначення, але не раніше 1 січня 2019 р.: а) внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств; б) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб. 	<p><u>Не відповідають.</u></p> <p>Майже 7 млн селян отримали у власність 27,5 млн га с.-г. угідь, із них 60% передано в оренду, 17,6 – приєднано до ОСГ, 6,2% – не визначилися. Відбувся перерозподіл земельного фонду: у приватній власності – 52,2%, державній – 47,6%, колективній і комунальній – по 0,1%. Частково відбулося подібнення земельних масивів на шахівниці. Все частіше їх обробіток в єдиному масиві вирішується в судах. Процвітає земельне рейдерство. Фермерський рух, кооперація й малі форми агробізнесу не виправдали очікувань. Як наслідок: відбувся перерозподіл земель і доходів переважно на користь агрохолдингів; домінує сировинна експлуатація галузі і неконтрольоване привласнення земельної ренти; рівень валового виробництва у 2018 р. не досягнув кризового 1990 р., особливо в тваринництві; не дотримуються засади сталого сільського розвитку через різноманітні мікро-, макро-, та галузеві диспропорції, зубожіння й розшарування ДГ за майновим станом і доходами. Занепадає соціальна інфраструктура, загострюється демографічна та екологічна кризи.</p>

Джерела: узагальнено за даними Держстату, Держгеокадастру та [9].

На нашу думку, упродовж всього аналізованого періоду (за винятком сталинських реформ), на теренах сучасної України земельні відносини не відповідали рівню і характеру розвитку продуктивних сил, стримуючи в цілому реалізацію потенціалу агропромислового виробництва. Вони (земельні відносини) були ніби «на виріст» для продуктивних сил. Адже адміністративними методами було усупільнено землю в єдиних колгоспних масивах без права їх поділу. Це при тому, що були відсутні кваліфіковані кадри і засоби виробництва для їх елементарного обробітку.

За період 1923 – 1926 рр., за різними даними, всього було випущено від 500 до 800 трьохколісних тракторів «Запорожець» потужністю 16 к. с. Він міг зорати 1,5 – 3 дес. землі в день. Всього заводи СРСР у 1928 – 1929 рр. виробили 3281 шт. тракторів. Перший трактор марки ХТЗ 15/30 (аналог трактора американської компанії «International Harvester») зійшов з конвеєра Харківського тракторного заводу в 1931 р. потужністю 31,5 к. с. (Перший серійний: як в Україні трьохколісний трактор випускали. URL : <http://www.agravery.com>)

Технічне забезпечення новостворених колгоспів не могло задовольнити потреби новостворених господарств. До того ж робоча і продуктивна худоба була знищена свідомо та внаслідок збройних протистоянь. Усього у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Харківській і Чернігівській областях (в адміністративних кордонах кінця 1932 р.) було створено 22650 колгоспів, які об'єднали 77,1% всіх орних земель 69% селянських господарств [46].

У 1990-ті роки порівняно з масовою колективізацією 30-х років земельну реформу проведено з точністю до навпаки: внаслідок паювання земель і майна колективних господарств на продуктивні сили надягли своєрідну «гамівну сорочку», яка частково призвела до деіндустріалізації галузі й повернення примітивних технологій в рослинництво і тваринництво. Тож спостерігаються очікувані наслідки. Згідно з даними Держстату України (форма 50 с.-г. за 2016 р.), середньостатистичне фермерське господарство обробляло в середньому 130,6 га угідь, середнє сільськогосподар-

ське підприємство – 1164 га і велике – 2125 га, що менше, ніж було у 1990 р. у колгоспах – на 1235 га і в радгоспах – на 1474 га.

Агрохолдинги, які орієнтовані на експорт зернових і технічних культур, гостріше відчуючи сигнали глобального конкурентного середовища, знають не з підручників про ефект від масштабу виробництва, що розмір має значення. Тому всіма засобами з року в рік нарощують так звані земельні банки. У першу п'ятірку серед ТОП-100 компаній входять: Кернел – 604,5 тис. га, UkrLandFarming – 570, Агропросперіс (NCH) – 430, Миронівський хлібопродукт – 370 і Астарта-Київ – 250 тис. га. Замикає український рейтинг на 113 місці Агросоюз із 12 тис. га.

За даними УкрАгроКонсалт, Кернел і UkrLandFarming увійшли до ТОП-20 найбільших аграрних компаній світу, а NCH Capital, який контролює майже однакові площі сільськогосподарських угідь в Росії й Україні (Агропросперіс (NCH), облаштувався у першій десятці з банком 800 тис. га землі [47].

У офіційній статистиці цієї інформації, на жаль, немає. Зате наявні дані Держгеокадастру України про розподіл укладених договорів оренди на земельні ділянки (паї) за строком їх дії. За останні 17 років простежується чітка тенденція щодо її збільшення. Якщо у 2000 р. на понад 10 років було зареєстровано 1,8% угод, то в 2017 р. – у десять разів більше (18%), від 6 (8) до 10 років – 11,3% і 46,3% відповідно. Це також можна пояснити тим, що з 2016 р. строк оренди врегульовано законодавством і він не може бути менше ніж 7 років.

Додатковим аргументом на користь неконтрольованої концентрації сільськогосподарських земель агрохолдингами є перерозподіл за аналізований період земельних паїв серед орендарів. На початку запровадження цього інституту (2001 р.) вони в основному орендувалися тими господарствами, в яких їх було отримано селянами, що мали на це право, або їх правонаступниками (85,2%). Станом на початок 2017 р. майже 52% договорів оренди укладено з «іншими» суб'єктами, проти 10,5% у 2001 році.

Подальша земельна експансія великих вітчизняних і міжнародних ТНК загрожує національній безпеці України, яка вже має власний досвід «капіталізму для своїх». Нагадаємо, це штучно

створені монопольні структури в базових галузях економіки, які привласнюючи усі можливі ренти – природно-ресурсну, кумівську, адміністративну, посилюють свій тиск на органи державної влади з метою отримання надприбутків. По суті, не є таємницею, що приватизувавши корпорацію під брендом «Україна», кланово-партійні угруповання все частіше будуть шантажувати урядовців, диктуючи свої тарифи й ціни та інші умови ведення бізнесу на державному бюджеті й бюджетах домогосподарств. Промовистим підтвердження цього факту став проект резолюції Європарламенту, присвячений другій річниці угоди про Асоціацію між Україною і ЄС. У ній, серед невиконаних домашніх завдань, прямо вказано на недостатні зусилля української влади щодо зниження впливу олігархату. Чому це турбує європейський, а не український парламент? Запитання для мільйонів українських трудових емігрантів вже давно стало риторичним.

Перехід від колгоспно-радгоспної системи землекористування до ринково орієнтованих форм господарювання позначився поверненням до спрощених технологій в малих і середніх підприємствах, переважанням фізичної праці в сімейних фермерських і особистих селянських господарствах.

У 2002 р. соціологічна група Національного інституту стратегічних досліджень провела анкетне опитування селян щодо їх ставлення до організації ведення фермерського господарства. Про те, що вони не мають таких намірів заявили 62% опитаних. Основними причинами стали: труднощі в матеріально-технічному забезпеченні – 84%; недостатність фінансових ресурсів – 71%; відсутність правових гарантій – 65% (*Гальчинський А. Кучма-Президент: Десять років системних перетворень. Київ : Либідь, 2018. С. 259*).

Звичними стали неналежні практики – недотриманням рівня науково обґрунтованих систем землеробства на значних площах, що були розпайовані серед селян (відсутність сівозмін, монокультура, економія на посівному матеріалі, зменшення норм внесення органічних і мінеральних добрив тощо). Хижацьке ставлення так званих ефективних власників великих капіталів, як правило, непрофільного для галузі походження, значно погіршило стан ро-

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

§ 4.2 Перехідний період до ринкової економіки

дючості земельних угідь і потребує запровадження ефективного державного контролю й нагляду за її відновленням.

Підтвердженням нашого узагальнення є зміни в структурі посівних площ основних сільськогосподарських культур у підприємствах за останні майже 80 років – з 1940-го по 2017 р. (табл. 4.4). Площі під посівами зернових і зернобобових культур скоротилися від 68,2% до 54,9% (на 13,3 в. п.). Клин кормових культур ледь помітний на аграрній мапі України і займає всього 0,3%, що менше проти 1940 р. у понад 47 разів. Розростання площ під картоплею та овоче-баштанними культурами від 9,0 до 21,4% потребує пояснення, адже у 2010 р. під цими культурами було всього 0,5% від загальних площ, а вже в 2017 р – 21,4%, тобто у 2,4 раза більше. Напевне, йдеться про зміни в статистичному обліку щодо віднесення інших культур до цієї групи.

Таблиця 4.4

Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у підприємствах, % до загальної площі

Культури	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2017
Зернові та зернобобові	68,2	65,4	40,9	47,4	49,1	46,4	53,5	59,4	54,9
Технічні	8,6	9,4	10,7	12,0	12,1	12,2	17,2	32,9	41,4
Картопля та овоче-баштанні	9,0	8,1	8,4	7,9	7,0	3,1	1,1	0,5	21,4
Кормові	14,2	17,1	40,0	32,7	31,8	38,1	28,2	7,2	0,3

Джерело: [21, с. 319; 48].

Проте не потребує додаткових пояснень засилля технічних культур: збільшення становить майже в 5 разів (від 8,6 до 41,4%). Нерегульоване землекористування посилює деструктивний вплив на всю галузь сільського господарства. На підтвердження наводимо такі дані: за останні 27 років площі під соняшником на зерно з 1990 до 2017 р. зросли від 1608,9 до 4953,6 тис. га (у 3,1 раза), під соєю – від 92,6 до 1837,0 тис. га (у 19,8 раза) і ріпак – від 89,7 до 774,3 тис. га (у 8,6 раза).

Так звані високомаржинальні культури визначають маркетингову стратегію керівників аграрних компаній, які щедро підтримуються за кошти державного бюджету. Складається враження: уповноважені представники органів державної влади та органів

місцевого самоврядування забули, що відповідно до Основного закону (ст. 13) земля, її надра є об'єктами права власності Українського народу, а вони зобов'язані здійснювати від його імені права власника. Для підсилення цієї норми прямої дії окремо наголошується – земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14). У контексті цього положення йдеться про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України (ст. 19).

Про масштаби втрат для народу України від рентоорієнтованої поведінки агрохолдингів свідчать дані Департаменту сільського господарства США: Україна в 2017 р. позиціонувала себе в першій десятці найбільших експортерів аграрної продукції, а за даними СОТ щодо обсягів експортної виручки – лише в третій десятці країн. Ще одним підтвердженням бездіяльності Національного банку та інших державних регуляторних органів в частині своєчасного і в повному обсязі повернення експортної виручки стало хронічно негативне торговельне сальдо України, від якого в кінцевому підсумку потерпають усі – від молодого людини до осіб пенсійного віку [49].

При всій наближеності таких оцінок можна стверджувати, що з кожною тонною експорту зернових і технічних культур та іншої сировини економіка України втрачає не лише робочі місця, додану вартість і віртуальну воду, а реальну можливість і надію досягти в майбутньому середньоевропейських показників за рівнем і якістю добробуту її громадян.

Дивує інше: незважаючи на узаконені й плутократичні схеми лобізму агрохолдингами своїх корпоративних інтересів та соціально безвідповідальне ведення ними бізнесу через офшорні юрисдикції, частка Україна у світовому валовому виробництві чотирьох основних зернових культур менша від рівня майже 100 річної давності. У 1913 р. цей показник становив 7,1%, а за 2016 р. – лише 3,9%, або на 3,2 в. п. менше. За усіма наведеними культурами (крім вівса – мінус 0,5 в. п.) Україна втратила позиції в світовому виробництві більше ніж удвічі (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Місце України в світовому виробництві зернових культур,
МЛН ТОНН**

Культура	У середньому за 1907 – 1912 рр.		Україна до світу, %	2016 р.		Україна у % до світу
	Світ	Україна		Світ	Україна	
Пшениця	95,0	6,55	6,9	749,5	26,1	3,52
Овес	60,6	1,638	2,7	23,0	0,5	2,18
Жито	44,2	3,276	7,4	12,9	0,39	3,61
Ячмінь	31,1	4,914	15,8	141,3	9,4	6,14
Всього	230,9	16,38	7,1	926,7	36,4	3,9

Джерела: [25, с. 706], дані Faostat, Eurostat, Держстату України.

Навіть побіжний економіко-історичний аналіз земельних реформ, які проводилися на теренах України за останні 150 років, переконливо свідчить, що економічними закономірностями можна свідомо нехтувати з ідеологічних чи бюрократичних міркувань, їх можна не знати, але вони продовжують «працювати» в обхід волюнтаристських дій (чи бездіяльності) держави за квазі-ринковими і тіншовими схемами, оскільки мають об'єктивний характер, тобто незалежний від політичної волі і компетентностей реформаторів.

4.3 Невивчені уроки

Сучасному розумінню природи трансформаційних процесів у аграрному секторі нерідко перешкоджають світоглядні поняття збанкрутілої суспільно-економічної формації. Вони застосовувались на початковому етапі формування централізовано-планової економіки з адміністративно-командними методами управління

та обґрунтовувались політекономією соціалізму, що виконувала винятково апологетичні функції. Це своєрідні шори, які заважають адекватно оцінити зроблене за останні три десятиріччя й прийняти рішення, які відповідають нинішнім соціально-економічним умовам, особливо щодо визначення перспективних форм господарювання на селі.

Такою є хибна думка, що інтегральним наслідком реформування відносин власності на селі стало «створення багатокладної системи господарювання». Ніби то перехід від колгоспно-радгоспної організаційно-виробничої структури сільського господарства до багатокладності (різноукладності, поліукладності) та подальша диференціація і розвиток кожного з укладів є одним з позитивних результатів аграрних трансформацій. Більше того, в планах економічного і соціального розвитку держави та програмах провідних політичних сил ставиться за мету всебічна розбудова «багатокладної економіки ринкового типу», що базуватиметься на органічному й рівноправному поєднанні різних форм власності та господарювання [50, с. 93]. Окремі вчені наділяють явище «багатокладності» рисами об'єктивного економічного закону і поширюють його дію на розвиток світового господарства [51, с. 13]. Через це, на їх думку, «багатокладність» в аграрному секторі спостерігається в економіках окремих країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Інші дослідники, пояснюючи «різноукладність» у звуженому або прикладному значенні, як виробничої категорії, стверджують про умовну ієрархічність укладів, за якої у всезагальних суспільно-економічних укладах зароджуються, набувають розвитку і функціонують інші уклади. На підставі цього констатується, що суспільно-економічний уклад є системою виробничих укладів [52, с. 15].

Проте існує також альтернативний підхід до оцінювання проміжного етапу трансформації аграрного сектору, який ми також поділяємо. Він базується на принциповому розмежуванні понять «багатокладна економіка» і «змішана економіка ринкового типу». Остання сприяє цілісному осмисленню «плюралістичної системи» як основи перспективної парадигми економічного

розвитку. Вважається, що «багатоукладна» і «змішана економіка» відрізняються між собою за генезисом, способом розвитку, типом єдності елементів, які входять до їх складу, тривалістю функціонування та соціально-економічними наслідками. Тобто вони не сумісні за самим визначенням і діаметрально протилежні за світоглядними засадами. Чому? При першій («багатоукладній») – рух до тотожності здійснюється шляхом дискримінації і утисків окремих елементів аграрних відносин суто адміністративними методами, а при другій (змішаній) – через інтеграцію і посилення взаємозв'язків та взаємопереходів різних форм, які функціонують в єдиному правовому полі, створюючи сучасну систему господарювання [53, с. 94–95].

Далі з'ясуємо, наскільки коректно з науково-методологічної точки зору поєднувати «багатоукладну економіку» з «економікою ринкового типу», до якої прагне Україна. Із політекономії соціалізму знаємо, що кожен уклад характеризується типом власності, який є панівним у конкретній суспільно-економічній формації. Як нами відмічалось раніше, в аграрній економіці 20-х рр. минулого століття відбулися революційні зміни. Приватну власність на землі було скасовано і передано у всенародну власність. Поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі перейшли в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів. Вважалося, що саме у цей історично обмежений перехідний період від капіталістичної до соціалістичної системи аграрних відносин тимчасово сформувалася «багатоукладність». Адже одночасно існувало п'ять укладів, які належали до різних суспільно-економічних формацій – патріархальне господарство (феодалізм), дрібне товарне виробництво (зародження капіталістичних відносин), приватногосподарський капіталізм, державний капіталізм і соціалізм. При цьому проводилась тоталітарна політика злиття усіх форм власності на землі в одну – загальнодержавну. Директивними актами й примусово-репресивними діями щодо заможних селян насаджувався єдиний уклад економічних відносин на селі – соціалістичний. Інше бачення перспектив розвитку організаційно-правових форм господарювання не сприймалося більшовиками. Інакомислення переслідувалось, а вчені,

які відстоювали самостійне селянське господарство, засноване на приватній власності на землі, таврувалися дрібнобуржуазними ідеологами і нерідко знищувалися фізично в радянських таборах.

Теоретичним виправданням репресій, експропріації засобів виробництва і суцільної колективізації селянських господарств, була партійна установка на те, що «багатоукладність» є ознакою слабозвинутих країн з перехідними економіками. Оскільки одночасно з прогресивними соціально-економічними формами господарювання на селі залишалися й ті, що гальмують поступальний розвиток до комунізму. Тому однією з передумов побудови першої його фази – соціалізму, було подолання «багатоукладності», а метою держави – повна і остаточна перемога соціалістичного укладу на селі за рахунок знищення інших форм господарювання. Це завдання було виконано достроково, про що й було заявлено на XVIII з'їзді ВКП (б) у березні 1939 року.

Виходячи з викладеного, постає логічне питання, на яких підставах у теперішніх умовах можна передбачати в стратегіях розвитку «завершення процесу формування багатоукладності», що ніби то базується на різних типах власності із засадами «ринкової економіки». Це нагадує рух уперед з назад повернутою головою. Адже, в результаті ринкових перетворень в Україні домінуючі позиції займає приватна власність на землі сільськогосподарського призначення, інші засоби виробництва та його результати. Тобто через 100 років соціалізм по суті здав свої позиції в економіці й уступив місце капіталізму. Все обернулося на круги своя, але вже на діалектично іншому витку розвитку аграрних відносин.

Розглянемо цю колізію з методологічної точки зору. Загальноприйнятим визначенням «багатоукладності» вважалося органічне поєднання системи укладів, заснованих на відповідних типах власності, способах їх використання та організаційно-правових формах виробництва в їх взаємозв'язку та взаємовпливові [54, с. 114]. Складовими категоріями тут є: а) «уклад», б) «тип власності» та в) «організаційно-правова форма виробництва». Розглянемо кожну з них в контексті дослідження сучасного стану аграрного сектору. Уклад (економічний) – це система суспільно-виробничих відносин, які не визначають економічний базис

суспільства, а функціонують поряд з іншими укладами в даній системі. Щодо категорії «власність», то це економічні відносини між суб'єктами господарювання з приводу привласнення об'єктів власності на всіх стадіях суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін та споживання). Організаційно-правові форми виробництва – це різні форми підприємництва, які нині функціонують в сільському господарстві та представлені в табл. 4.6.

Таблиця 4.6

**Показники господарюючих суб'єктів
за організаційно-правовими формами, у % до підсумку**

Організаційно-правова форма	Кількість суб'єктів (2000–2016 рр.)	Площа с.-г. угідь (2016 р.)	Валова сільгосппродукція (2011–2016 рр.)	Найманих працівників (2017 р.)
Усього	100	100	100	100
Недержавні підприємства	99,5	52,1	53,0	12,3
з них фермерські господарства	71,9	12,2	7,5	3,5
Державні підприємства	0,5	2,2	1,0	5,5
Господарства населення, тис.	15033,1	45,7	46,0	X
з них ОСГ, тис.	4075,2	17,3	...	82,2

Джерела: [55], [56, с. 11–13], [57].

Під час роздержавлення колгоспів та приватизації радгоспів на їх матеріальній базі було створено фермерські господарства, господарські товариства різних видів та інші форми приватних і корпоративних підприємств. За даними Держстату України, кількість виробничих кооперативів зменшилась з 8,8 тис. у 1990 р. до 448 од. у 2017 р., а в загальній структурі підприємств відповідно з 65,7% до 1%. Чисельність державних підприємств зменшилась до 199 од., або більш ніж в 17 раз.

У пореформений період майже всі підприємства стали недержавними. В їх власності і користуванні перебуває 52,1% усіх угідь, в середньому за 2011–2016 рр., вони виробили 53% валової сільськогосподарської продукції. У цих організаціях мають роботу 17,7% найманих працівників (до зального підсумку з урахуванням самозайнятих в ОСГ). Колективні і державні підприємства

вже втратили свій визначальний вплив на розвиток галузі. Лише господарства населення все ще утримують значні позиції за показниками власності на земельні ресурси (45,7%), самозайнятості (в ОСГ – 82,2%) і валового виробництва сільськогосподарської продукції (46%).

На нашу думку, саме поняття «уклад» як порядок, що склався в сім'ї, побуті, родині запозичене російськими політеконамами із «селянського укладу життя» й поширене на всі організаційно-правові форми господарювання на селі. В сучасних умовах в основі «селянського укладу» лежить ведення ОСГ. Проте згідно законодавства це невідприємницька діяльність, тобто не ставиться за мету отримання прибутку. ОСГ здійснюється на сімейному типі власності, має стійкі традиції, що передаються між поколіннями, йому притаманні укорінені відмінності (від міського укладу) щодо спільних звичаїв у житті, побуті, способі мислення, культурі, ментальності загалом тощо. Головне – «селянський уклад життя» є консервативним, інституційно самодостатнім до відтворення (нерідко звуженого, яке спостерігається кілька років поспіль в Україні) навіть при радикальній зміні суспільно-економічних формацій. ОСГ в основному забезпечує особисті потреби членів сім'ї (родини) в харчових продуктах і частково в доходах від реалізації їх надлишків та наданні послуг з використанням належного йому майна.

Звичайно, консервативність «селянського укладу» відносна. Оскільки за 100 останніх років під впливом техніко-технологічної і соціокультурної модернізації він також зазнав суттєвих змін, проте до «стирання гранів між містом і селом» ще далеко, а головне – у цьому не має потреби. Адже сільська поселенська мережа для багатьох мешканців є привабливою саме завдяки рекреаційному потенціалу, етнокультурному розмаїттю, унікальністю побуту, неповторністю ландшафтів тощо. Село, без перебільшення, – є колыскою української нації, адже як і більшість країн ми пройшли через етап аграрної цивілізації.

Отже, на нашу думку, нині для характеристики змін, що відбулися в результаті тектонічних зрушень у системі аграрних відносин, некоректно застосовувати архаїчну категорію «багатоуклад-

ність». Її місце в підручниках з історії аграрної економіки країни, як атрибуту перехідного періоду від капіталістичної до соціалістичної суспільно-економічної формації. У наш час перед Україною повстали зовсім інші новітні виклики, на які все ще не має адекватної відповіді. Підтвердженням цієї гіпотези є інституціональна характеристика аграрного сектору економіки, що проявляється в таких рисах:

транзитивний стан організаційно-правових форм підприємництва і їх внутрішньогосподарської структури, оскільки не запроваджено системоутворюючої складової – ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Більшість розпайованих селянських земель орендуються агрохолдингами. Не завершено процес специфікації прав власності на земельні ділянки через недосконале адміністрування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та несумісність його відомостей із Державним земельним кадастром. Зокрема й через це масовими стали «рейдерські атаки» з метою захвату посівних площ, або вирощеного збіжжя. Загальновідомі ще за радянських часів сезонні кампанії, як то «Фронт весняно-польових робіт», чи «Битва за урожай» набули вже суто кримінального характеру;

невизначеність інституційно-правового поля в якому функціонують усі підприємства, тому спостерігаються метаморфози форм при збереженні ними ринково-комерційної суті. Тобто перетворення в середині організації (групи компаній) залежать від поточної політико-економічної кон'юнктури і здійснюються в межах одного типу власності – приватного. Для прикладу, через можливий запуск ринку сільськогосподарських земель за 2017–2018 рр. кількість фермерських господарств зроста майже на тисячу. Проте серед них лише одиниці сімейних ферм і це не зважаючи на низку змін та доповнень до нормативно-правових актів, які мали б усебічно заохочувати ОСГ до такої форми підприємництва;

конкурентна боротьба агрохолдингів із ТНК на світових ринках спонукає до застосування можливостей діджиталізації, тобто до проникнення цифрових технологій в аграрне виробництво й управління бізнес-процесами. Оскільки кількість земель придат-

них для сільського господарства обмежена, то спостерігається агресивне поглинання надвеликими вертикально-інтегрованими структурами не лише малих, а й середніх підприємств. За даними Держстату, за останні п'ять років кількість господарюючих суб'єктів із площею угідь від 3 до 5 тис. га зменшилась на 195 од., або на 20,7%. Чисельність найманих працівників за цей же період скоротилась на 98 тис. осіб, або на 15,6%. Шляхом купівлі корпоративних прав майже 4 мільйонів гектар, або 10% всіх сільсько-господарських угідь, обробляють іноземні компанії та компанії зі спільними інвестиціями. Це лише початок. Вони постійно нарощують свою присутність в аграрному секторі країни. Тут закладено суттєві ризики, адже банкрутство навіть одного українського агрохолдинга з площею земель 500 тис. га і більше, що розмістив свої акції на фондовій біржі серед іноземних інвесторів, може призвести до непередбачених соціально-економічних й політичних потрясінь не лише для бюджетів новостворених об'єднаних територіальних громад, а й для макроекономіки держави. Докладніше про це розглядатиметься в одному з наступних розділів.

Науковці постійно ведуть дискусії навколо базових термінів агро економічної науки. Це нормальний пошуковий процес. Турбує те, що плутанина й розбіжності в їх тлумаченні не надихають на виконання різноманітних планів і програм щодо перспективних форм організації господарської діяльності на селі. Одним із таких понять є «багатоукладність».

Отже, категорія «багатоукладність» має історично обумовлений, тобто минулий характер, оскільки застосовувалась в іншій суспільно-політичній і соціально-економічній формації і мала суто партійно-ідеологічне спрямування на ліквідацію приватних форм господарювання на селі. А раз так, то не несе змістовного навантаження при характеристиці теперішнього стану аграрної економіки України, особливо при опрацюванні стратегій її розвитку. Даючи інтегральну оцінку результатам нинішнього завершального етапу земельної реформи доцільніше застосовувати адекватнішу термінологію. А саме, – аграрна економіка з різноманітною організаційно-правовою й організаційно-виробничою структурою галузі. Її основою є вітчизняні мікро, малі, середні

підприємства, агрохолдинги та компанії з іноземними інвестиціями, які забезпечують розвиток галузі.

Відмова від застарілих і недоречних означень сприяє переосмисленню природи соціально-економічних змін, що відбулися в сільському соціумі та в аграрних відносинах України за останні три десятиліття. Це спонукає до перегляду догматів політекономії соціалізму й гармонізації понятійно-термінологічного апарату з прийнятим у світі та європейських країнах.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути пов'язані з економіко-історичним аналізом факторної залежності щодо вибору організаційно-правових форм господарювання, концентрації земельних ресурсів агрохолдинговими структурами та альтернативами сировинній структурі експорту аграрного сектору України.

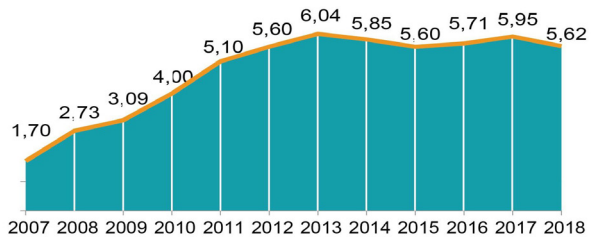
ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ: НИНІШНІ ВИКЛИКИ Й МАЙБУТНІ ЗАГРОЗИ

Становлення агрохолдингів

Наслідки агрохолдингізації

Перекуси аграрного сектору

СУКУПНИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ БАНК АГРОХОЛДИНГІВ, МЛН. ГА

В Україні стало менше агрохолдингів
URL : <https://nv.ua/biz/markets> (19.12.2019 р.)

Нормативно-правові акти з питань земельної реформи (1990–2003)

Постанова Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р. №563-ХІІ (всі землі республіки було оголошено об'єктом земельної реформи).

Закон України «Про форми власності на землю» від 30.01.1992 р. №2073-ХІІ (запроваджено три рівноправні форми власності на землі: приватна, колективна і державна).

Постанова Верховною Радою України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13.03.1992 р. №2200-ХІІ (розпочато процеси роздержавлення, паювання та приватизації земель в аграрних підприємствах).

Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26.12.1992 р. №15-92 (надано можливість безоплатно передавати громадянам України у приватну власність земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування жилого будинку і господарських будівель, садівництва, дачного і гаражного будівництва, у межах норм, установлених Земельним кодексом України).

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.11.1994 р. №666/94 (передбачено поділ серед селян переданих у колективну власність земель на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості)).

Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 № 161-ХІV (надана можливість оренди земельних паїв (була заборонена в 1930 році одночасно із найманою працею в сільському господарстві)).

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 р. № 1529 (дозволено вільний вихід селян із складу КСП зі своїми земельними і майновими паями та створення ними інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності).

Земельний кодекс України від 25.10.2001р. №2768-ІІІ (урегулював земельні відносини з метою створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і форм господарювання).

Закон України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р. №858-ІV (визначив правові та організаційні засади діяльності у сфері землеустрою і спрямований на регулювання відносин, які виникають між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами із забезпечення сталого розвитку землекористування).

Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», 05.06.2003 р. №899-ІV (установив організаційні та правові засади виділення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі (на місцевості) із земель, що належали КСП, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам на праві колективної власності, а також порядок обміну цими земельними ділянками).

§ 5.1 Становлення агрохолдингів

Агрохолдингові компанії або вертикально інтегровані агропромислові формування виникли на рубежі тисячоліть. Це був переломний період, коли сподівання на масову появу «ефективних власників» не виправдалися, а керівники новоутворених КСП переконалися, що «землі і волі» для ефективного господарювання в умовах переходу від централізовано-планового розподілу ресурсів до стихійно ринкового явно недостатньо. Макроекономічна політика держави призвела до системної трансформаційної кризи: руйнівних темпів інфляції; небувалих обсягів тіньової економіки; збільшення розриву в цінах на продукцію сільськогосподарської галузі та товари виробничого призначення, внаслідок адміністрування цін на продукцію аграрного сектора і лібералізацію ціноутворення на продукцію промисловості; тотальна заборгованість держави перед сільськогосподарськими підприємствами за поставлену продукцію (до 90% колективних господарств держава не платила за контрактами пів року і більше); банкрутство акціонерного комерційного агропромислового банку «Україна» (кошти втратили 337 тис. акціонерів, із них 5160 юридичних осіб, у т. ч. колгоспи, міжгосподарські об'єднання, фермерські господарства, переробні підприємства та інші); втрати державою основних зовнішніх ринків збуту; несанкціонованого ввезення на митну територію України великих обсягів продовольства; поширення бартерних операцій у взаєморозрахунках між підприємствами тощо.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

§ 5.1 Становлення агрохолдингів

У цих умовах було вжито надзвичайні протекціоністські заходи системного характеру. А саме:

списання у 1996–1999 рр. заборгованості колгоспів перед Державним бюджетом і Пенсійним фондом, спрощення податкової системи і запровадження замість 12 податків і зборів фіксованого сільськогосподарського податку (податкове навантаження на товаровиробників було знижено у 3 рази, а для господарств із несприятливими умовами – у 6 разів);

уведення спеціального режиму справляння податку на додану вартість аграрними підприємствами (нарахований податок скеровувався на матеріально-технічне забезпечення та виплату дотацій за продані переробним підприємствам велику рогату худобу (ВРХ) і молоко);

встановлення дотацій до цін на молодняк ВРХ реалізованого переробним підприємствам для забою підвищених вагових кондицій; фінансування державних програм селекції в рослинництві, тваринництві та птахівництві;

відшкодування сільськогосподарським підприємствам частини відсоткової ставки за кредити комерційних банків і самого кредиту та до 30% вартості вітчизняної техніки, придбаної на умовах фінансового лізингу;

надання державних гарантій під іноземні кредити;

унормовано використання таких регуляторних інструментів, як бюджетні позички, аванси, товарні кредити, податкові, митно-тарифні та інші пільги для забезпечення ресурсами за обумовленими цінами;

дозволено земельно-орендні відносини завдяки прийняттю Закону України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. №161-ХІV;

визнано Господарським кодексом України від 16 січня 2003 року №436-ІV (ст. 126 в редакції Закону №3528-ІV від 15.03.2006; із змінами, внесеними згідно Закону №1617-ІV від 24.07.2009) холдингові компанії, які раніше були заборонені Указом Президента України від 12 липня 2007 року №640. До цього акту такі структури могли утворюватися відповідно до Указу Президента України від 11 травня 1994 року № 224 «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації».

Наданими державою преференціями окрім традиційних аграріїв уміло скористалися власники фінансового, промислового, спекулятивного, злочинного та інших видів непрофільного для галузі капіталу. По суті, завдяки сприятливим умовам, сільське господарство стало своєрідною офшорною зоною. Агрохолдингові структури максимально комерціалізувавши усі бізнес процеси забезпечили обробіток сільськогосподарських угідь, надали поштовх розвитку галузі та вивели її з кризового стану. На нашу думку, саме так ми повинні оцінювати їх діяльність на перших етапах земельної реформи. Проте нині ситуація кардинально змінилася. Своєю монопольною поведінкою, агресивною орієнтацією на пошуки й отримання неконтрольованої ренти, агрохолдинги у нинішньому вигляді становлять реальну загрозу малим і середнім підприємствам, поселенській мережі, збалансованому сільському розвитку. Це порівняно нові виклики в економічній, соціальній і екологічній сферах, на які держава не знайшла адекватної відповіді.

Англійський термін «rent-seeking» – «пошук ренти» означає непродуктивну діяльність з метою отримання прибутку.

У транзитивних економіках, які «сидять на голці» міжнародних фінансових кредитів, а тіньові оборудки стали звичною нормою, ситуація розвивається настільки хаотично і не прогнозовано, що правильні по-своєї суті теоретико-методологічні напрацювання й прикладні рекомендації окремих науковців і авторитетних наукових колективів застарівають раніше, ніж сформується цілісне уявлення щодо їх реалізації в державній аграрній політиці. Наразі маємо виважено, але з критичних позицій проаналізувати загрози крупного капіталу для національних інтересів з урахуванням проголошеного «запуску» ринку орних земель та суспільного запиту на довготривалу стратегію збалансованого (стійкого) сільського розвитку і конкурентного розвитку економіки України в глобальних умовах та в контексті євроінтеграції.

У найбільш поширеному серед учених і практиків розумінні агрохолдинги – це вертикально-інтегровані формування, які здійснюють свою фінансово-господарську діяльність з використанням технологічно пов'язаних бізнес-процесів у сфері виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації

сільськогосподарської продукції й продовольства переважно на зовнішніх ринках із використанням офшорних юрисдикцій.

Більшість агрохолдингів, які продовжують нині активно нарощувати площі землекористувань, розпочали цей процес на початку 2000-х років. Значна частина новостворених на базі колективних господарств агроформувань, за визначенням їх же керівників «не орали і не сіяли», а перетворилися в суто формальні юридичні особи обтяжені безнадійними боргами перед постачальниками ресурсів, власниками земельних паїв, найманими працівниками, податковою недоїмкою і майном, заставленим під борги та тим, що не підлягало паюванню.

Заради справедливості маємо визнати, що держава, використовуючи перевірені на практиці централізовано-адміністративні методи, щороку підтримувала весняно-польові роботи та «битву за врожай». Так, у 2000 р. бюджетна підтримка сільськогосподарських підприємств (реструктуризація, списання та пролонгація заборгованості) досягла суми близько 10 млрд грн, що майже у 10 разів перевищувало видатки державного бюджету за 2001 р. на фінансування усіх програм і заходів у системі Мінагрополітики України [58 с. 107]. Не зважаючи на колосальну для того часу державну підтримку, за даними Держстату України, у тому ж році агроформування зазнали збитків у сумі 3278,5 млн грн, або 365 тис. грн у розрахунку на одне підприємство. Із збитками завершили рік 85,6% новостворених структур. Рівень рентабельності виробництва (відношення прибутку до собівартості реалізованої продукції) становив мінус 23%, у тому числі рослинництва – плюс 7,8%, тваринництва – мінус 47,4% [Там же, с. 226].

До прийняття Закону України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» № 2242-III від 18 січня 2001 р. агрохолдинги, які лише створювалися, крім набуття земель в оренду практикували викуп земельних сертифікатів у фізичних осіб. З огляду на такий стан законом було встановлено, що до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або іншим способом

відчужувати зазначені частки (паї), крім передачі їх у спадщину та при викупі земельних ділянок для державних і громадських потреб. По-суті цим актом і було започатковано мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, який перманентно продовжується Земельним кодексом України № 2768-III від 25.10.2001 уже майже 19 років поспіль.

У подальшому нарощування земельних масивів агрохолдингами відбувалося на переуступлених правах оренди земельно-майнових комплексів сільськогосподарських підприємств та придбання прав власності на статутний капітал, позбавляючи в такий спосіб їх керівників і селян участі в прийнятті важливих рішень щодо розвитку аграрного виробництва і села [59, с. 111–117].

За даними Держземагентства України, у 2000 р. 88% земельних паїв було передано в оренду тим підприємствам, у яких селяни їх отримали. Такі агрофірми як «Олімпекс-Агро», «Суми-Агро-прод», «Нібулон», ТОВ «Агромир», ВАТ «Шахта ім. Засадька» та ін. орендували земельні угіддя від 5 до 10 колишніх КСП, а разом у 2001 р. вони вже обробляли майже 1 млн га сільськогосподарських угідь. Через 8 років великі компанії отримали близько 50% орендних прав на земельні паї. Науковцями і практиками неодноразово порушувалося питання про необхідність нормативно-правового впорядкування інвестиційної експансії таких структур [58, с. 292]. Проте з різних причин керівники центральних органів виконавчої влади, уповноважені приймати відповідні рішення, «не помічали» наростаючих проблем, потакаючи корпоративним інтересам агрохолдингових компаній.

За державної політики невтручання агрохолдинги значно активізували роботу з нарощування земельних масивів. Особливо виразно ці процеси набрали масштабів після кризи 2008 р., коли відбулося підвищення світових цін на агропродовольчі товари. За даними Держстату України, на листопад 2018 р. більше 10 тис. га в обробітку мали 180 підприємств. Це майже 4 млн га, або 20% проти 3,5 млн га і 17,6% у 2016 р. від загальної площі, що знаходиться у користуванні аграрних підприємств. Переважна більшість виробленої агрохолдинговими компаніями продукції йде на експорт.

Залежно від часового лагу всі процеси в економіці мають як позитивні, так і негативні причинно-наслідкові зв'язки. З огляду на це, поряд з позитивними короткостроковими результатами діяльності агрохолдингів у науковій літературі прогнозуються й негативні, але вже у довготривалій перспективі. Серед них, розвиток процесу монополізації пов'язаних з ними об'єктів аграрного ринку; недобросовісна конкуренція під час купівлі земельних ділянок стосовно малих і середніх підприємств; підвищення рівня безробіття й бідності сільських домогосподарств; неприйнятне для сільського соціуму розшарування населення за майновим станом і доходами; накопичення сукупності структурних диспропорцій та поглиблення галузевих і міжгалузевих перекосів в агропродуктовому підкомплексі; нераціональне використання сільськогосподарських угідь; недонадходження коштів до місцевих бюджетів; відсторонення від участі у розвитку місцевих громад і соціальної інфраструктури сільських поселень тощо. Ученими ННЦ «Інститут аграрної економіки» відмічається, що егоїстична поведінка агрохолдингів значно загостила всі соціально-економічні, демографічні й екологічні процеси в сільській місцевості. Тому вважається доцільним «здійснити заходи з унормування та підвищення соціальної спрямованості в діяльності агрохолдингів» [60, с. 86–87].

5.2 Наслідки агрохолдингзації

Для системного уявлення про вплив агрохолдингів та пов'язаних з ними чинників на структурні зміни сільського господарства розглянемо його місце і вагу в економіці України. Усупереч світовим тенденціям за останні п'ять років частка галузі за основними макроекономічними показниками не зменшується, а за окремими навіть зростає (табл. 5.1). Це є свідченням, з одного боку, збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської

продукції, а, з другого, стагнацією інших галузей національної економіки, особливо зі зростаючою граничною продуктивністю ресурсів завдяки ефекту від масштабу та інших конкурентних переваг. На фоні підвищення частки валової доданої вартості і аграрного експорту до загального підсумку в економіці на 2,1 і 19 відсоткових пунктів (в.п.) відповідно, суттєво зменшується частка готових харчових продуктів у експорті товарної групи 1–24 УКТЗЕД – майже на 10 в.п. При цьому в імпорті вона суттєво зростає – із 28,8% до 46,1%, або в 1,7 раза. Разом з тим роздрібний товарооборот продовольчими товарами має тенденцію до зменшення, скоротилася вартість основних засобів із 7,6% до 2,8%, а прямих іноземних інвестицій майже вдвічі – з 2,1% до 1,2%.

Зрозуміло, що пов'язувати негативні тенденції розвитку сільського господарства і агропродовольчої сфери в цілому лише з діяльністю агрохолдингів не коректно, оскільки має місце багатофакторний вплив на макроекономічні процеси. Тож математична формалізація і 100-відсоткова достовірність навряд чи можлива. Водночас, великі агроформування найбільш причетні до небажаного розвитку галузі, адже вони спеціалізуються на вирощуванні експортоорієнтованих, високорентабельних і швидкоокупних сільгосподарських культур. Звідси спостерігається сировинна експлуатація сільського господарства, виснаження природних ресурсів, недоотримання доданої вартості, скорочення робочих місць та інші деструктивні явища, які даються взнаки вже сьогодні і ще більше гальмуватимуть глобальну конкурентоспроможність і розвиток економіки України в майбутньому.

Таблиця 5.1

Сільське господарство в економіці України*(у відсотках до загального підсумку)*

Показник	Рік			2015 р. до 2001- 2005 рр.	
	2001-2005 рр. (у середньому)	2005	2010		2015
Валова додана вартість*	11,9	10,4	8,4	14,0	+2,1
Зайнятість населення, усього	21,0	19,3	15,3	17,5	-3,5
з них наймані працівники	9,2	6,9	9,3	9,5	+0,3
Експорт**	12,1	12,6	19,3	31,1	+19,0

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

§ 5.2 Наслідки агрохолдингізації

Продовження табл. 5.1

Частка готових харчових продуктів у експорті <i>товарної групи 1-24 УКТЗЕД</i>	26,8	30,0	25,9	16,9	-9,9
Імпорт**	7,5	7,4	9,5	8,1	+0,6
Частка готових харчових продуктів у імпорті <i>товарної групи 1-24 УКТЗЕД</i>	27,8	54,2	43,5	46,1	+18,3
Оптовий товарооборот продтоварами	13,4	16,1	19,5	18,0	+4,6
Роздрібний товарооборот продтоварами підприємств	46,0	42,0	39,0	45,6	-0,4
Вартість основних засобів, на початок року	7,6	6,5	2,6	2,8	-4,8
Капітальні інвестиції	4,8	5,3	6,0	10,7	+5,9
Прямі іноземні інвестиції	2,1	2,5	1,7	1,2	-0,9

*Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг.

**Товарна група 1–24 УКТЗЕД (живі тварини, продукція тваринного і рослинного походження, жири та олії тваринного і рослинного походження, готові харчові продукти).

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

За даними Мінагрополітики, Україна експортує сільськогосподарську продукцію і продовольство у 190 країн світу, підтримуючи позитивне торговельне сальдо завдяки третині валютних надходжень держави. Агрохолдинги, забезпечуючи 12% світового ринку зерна, займаючи 4-те місце за експортом кукурудзи, 6-те з торгівлі пшеницею. У черговий раз було встановлено абсолютний рекорд: у 2016/2017 МР експортовано більше 43 млн тонн зернових культур [61]. Проте селяни не пишаються рекордами агрохолдингів, адже з кожним роком вони стають все біднішими.

Економічна наука, а особливо політекономія, як і політологія, соціологія чи демографія за самим визначенням є наукою соціальною, тож маємо відповісти на питання: в чиїх інтересах досягаються рекорди і хто є кінцевим вигодонабувачем ренти, а хто її недоотримує? Науковцями ННЦ «Інститут аграрної економіки» підраховано, що при виробництві й експорті 100 тис. тонн зерна сукупна додана вартість становить 92,7 млн грн. При виробництві молока з такої ж кількості зерна вона збільшується у 2,2 рази – до 201,2 млн грн, тобто розрахункові втрати від експорту сировини

становлять 108,5 млн грн. У разі виробництва м'яса свиней цей показник збільшується у 2,5 раза, або до 231,6 млн грн і недоотримується уже 138,9 млн гривень. І головне – додаткове створення робочих місць (гіпотетично) при виробництві молока і м'яса свиней із кожних 100 тис. тонн експортованого зерна може досягти 930 і 440, відповідно. З урахуванням обсягу експорту зернових культур у минулому році – сумарно ліквідовано 548 тис. робочих місць (табл. 5.2). Багато це чи мало? Фактично у 2015 р. уся кількість найманих працівників, зайнятих у сільському господарстві та пов'язаних із ним послугах становила 491 тис. осіб.

Таблиця 5.2

Розрахункові втрати доданої вартості і робочих місць від експорту зернових культур у 2016 р.*

Вид продукції	Продукція, яку можна одержати через переробку	У розрахунку на 100 тис. тонн		У розрахунку на 40 млн тонн	
		додана вартість, млн грн	робочі місця, од	додана вартість, млрд грн	робочі місця, тис. од.
Пшениця	Молоко	108,5	930	43,4	372
Кукурудза	М'ясо свиней	138,9	440	55,6	176

* порівняно з їх переробкою на м'ясо свиней, або на виробництво молока.

Джерело: складено за даними [10].

Ще більші втрати економіка країни зазнає від експорту зерна кукурудзи порівняно з виробництвом біоетанолу та кормів із цієї культури, або при переробці ріпаку на біодизель. Маємо також урахувати непрямі негативні наслідки, які важко піддаються обрахуванню, але відводять Україні місце світового аутсайдера за показниками людського розвитку, про що свідчать щорічні рейтинги Світового банку. До таких варто віднести: чергову хвилю масової трудової еміграції українців, демографічну кризу, деградацію людського і соціального капіталу у сільській місцевості, обезлюднення сіл, та нестабільну суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію в країні.

З цього приводу Ерік С. Райнерт у своїй книзі «Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни залишаються бідними», згадує англійського економіста Джона Кері (1649–1720), який три століття тому обурювався, коли купці відправляли за кордон немиті

вовну, і неодноразово порушував питання про необхідність уведення смертної кари для таких експортерів [62, с. 41].

§ 5.3 Перекося аграрного сектору

Спостерігається своєрідний парадокс. Україна, маючи конкурентні переваги для переробної і харчової промисловості щодо дешевої робочої сили і сільськогосподарської сировини, місткий внутрішній ринок, зручне розташування до зовнішніх ринків збуту продовольства, через неконтрольовану діяльність агрохолдингів та несправедливе привласнення ними монопольної ренти, нерациональне використання природних ресурсів, отримує від такої економіки й організації виробництва більше явних і прихованих ризиків, аніж переваг.

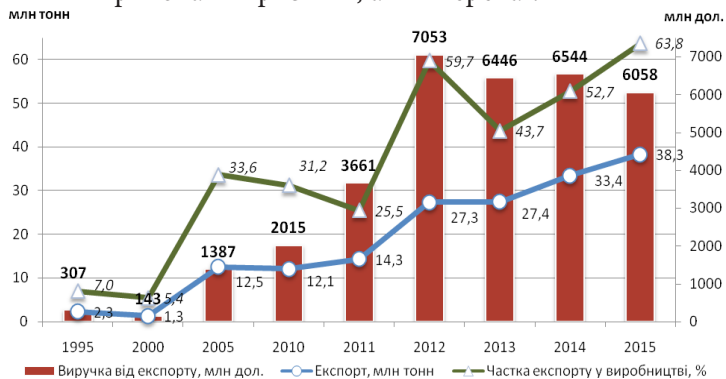

Рис. 5.1 Експорт зернових культур Україною

Джерело: розраховано за даними Держстату України.

Заради справедливості маємо визнати, завдяки агрохолдингам і потужним зернотрейдерам, Україна стала світовим лідером за обсягами експорту зернових культур, переважно кукурудзи, ячменю, пшениці та насіння соняшнику. Частка експорту у валовому виробництві

також зростає і у 2015 р. склала 64%. За період 1995–2015 рр. він зріс в 16,7 раза (з 2,3 до 38,3 млн тонн). Турбує те, що при збільшенні обсягу експорту в 2015 р. проти 2014 р. майже на 5 млн тонн, виручка від реалізації зменшилася на 486 млн дол. США (рис. 5.1). Недоотримання коштів експортерами відбувається внаслідок несприятливої кон'юнктури на зовнішніх ринках, що візуалізовано на рис. 5.2. За даними Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (FAO), індекс цін на продовольчі продукти протягом 2011–2015 рр. знизився в 1,4 раза (з 229,9 до 164,0 пункту), внаслідок чого у 2015 р. Україна недоотримала 2,9 млрд дол. США [63]. Це майже втричі менше квітневого 2019 року траншу МВФ під взяті Україною зобов'язання щодо проведення непопулярних серед українців реформ, зокрема і земельної.

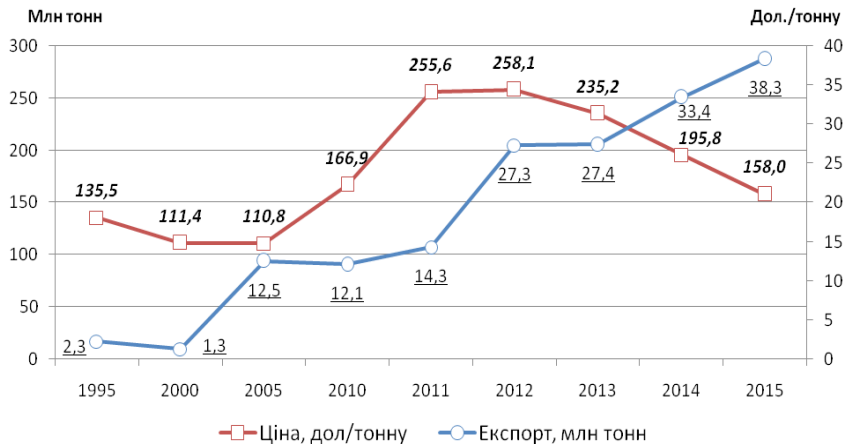

Рис. 5.2 Динаміка цін на зернові культури та обсяги їх експорту Україною

Джерело: розраховано за даними митних органів України.

Відповідаючи на запитання: кому найбільш вигідний сировинний експорт зернових культур, який приносить системні втрати економіці України та селянам, проаналізуємо розподіл доданої вартості, який склався за останні 15 років серед ключових учасників земельних відносин. Так, землекористувачі у формі прибутку й амортизаційних відрахувань у 2001 р. отримали

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

§ 5.3 Перекося аграрного сектору

43,1% новоствореної доданої вартості, землевласники у формі орендної плати – 20,2%, наймані працівники у формі заробітної плати – 34,1%, а держава й територіальні громади у формі податків і різноманітних відрахувань до місцевих бюджетів – 2,6% (рис. 5.3). Починаючи з 2005 р. розпочався процес радикального перерозподілу новостворюваної вартості на користь землекористувачів. Їх частка зросла у 2,4 раза (з 30,2% до 72,7%), або на 94,5 млрд гривень. Можна припустити, що лівова частка цієї суми належить агрохолдингам, оскільки вони, як зазначалося раніше, обробляють майже 8,7 млн га сільськогосподарських угідь, або понад 50 % від загальної їх площі, що перебуває в користуванні підприємств.

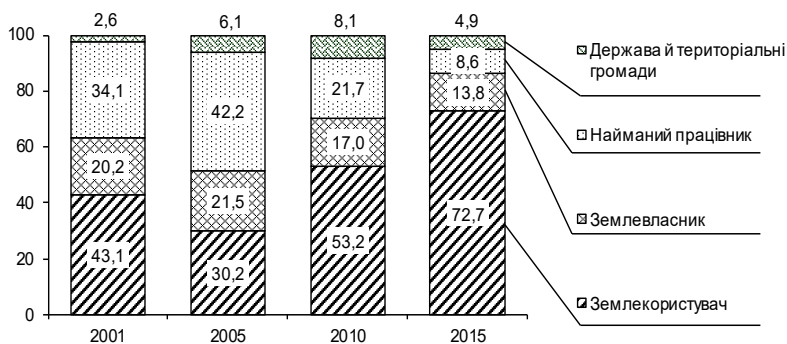

Рис. 5.3 Розподіл доданої вартості у сільському господарстві України

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Перекося в перерозподілі новоствореної вартості відбулися в першу чергу через зменшення кількості найманих працівників. Так, частка заробітної плати скоротилася майже у п'ять разів (з 42,2% до 8,6%). Хоча абсолютні показники й зросли з 3,4 до 11,5 млрд гривень. Проте ситуація загострюється тривалою монополією на ринку праці сільської місцевості, тіншовою і неформальною зайнятістю працівників і тим, що далеко не всі агрохолдинги запрошують для роботи місцевих селян. Як наслідок, за цей період кількість найманих працівників у підприємств

ствах галузі зменшилася в п'ять разів – з 2475 тис. осіб (2001 р.) до 491,4 тис. (2015 р.) [64].

Частка власників земельних паїв у перерозподілі новоствореної доданої вартості знизилася у півтора рази (з 20,2% до 13,8%), хоча кількість орендодавців зменшилася лише на 15%. Площа земельних паїв, переданих у 2016 р. за договорами в оренду становить 19,7 млн га. До того ж, за аналізований період рекомендований розмір орендної плати збільшився з 1,5% до 3% від нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. Щодо участі держави і територіальних громад в перерозподілі доданої вартості, то це потребує додаткового пояснення. Чому десять років поспіль цей показник зростав з 2,6% до 6,1% і 8,1%, а в 2015 р. відбулося зменшення проти 2010 р. на 3,2 в.п. На нашу думку, зазначене відбулося тому, що суттєво наростивши прибутки, більшість агрохолдингів продовжували користуватися пільговим режимом оподаткування та іншими прихованими від суспільства преференціями [65]. За підсумками 2015 р. галузь, виробивши 14% ВДВ, забезпечила лише 1,9% податкових надходжень. Ситуація має змінитися з введенням нових підходів до системи оподаткування.

На виконання глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» та додатку XXXVIII Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження від 17 вересня 2014 р. № 847 «Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». Процес імплементації було включено до плану заходів із наближення законодавства України до права ЄС в агропромисловому секторі, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19 січня 2015 р. № 15.

У цій праці не ставимо за мету аналізувати стан виконання відповідних Директив і Регламентів ЄС зазначимо лише, що сама назва Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» свідчить про рекомендації дотримуватись принципу збалансованого розвитку аграрної сфери та визнання

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

§ 5.3 Перекося аграрного сектору

багатофункціональної ролі сільського господарства в стійкому розвитку держави. Спираючись на бізнесові практики агрохолдингових компаній, стає очевидним, що вони не прагнуть забезпечувати переорієнтацію своєї діяльності на суттєве поліпшення економічної, соціальної та екологічної ситуації в аграрному секторі. У цьому зв'язку це має здійснити держава через відповідний організаційно-економічний механізм, який би передбачав сукупність форм, методів та інструментів стимулюючого і адміністративно-примусового характеру до відповідальнішої соціально-корпоративної поведінки великих корпорацій у сільській місцевості. При цьому вони мають підвищувати конкурентоспроможність на внутрішньому і світовому ринках, але не за рахунок нарощування так званих земельних банків і монополізму та лобіювання своїх інтересів в усіх органах державної влади. Оскільки в такому разі їх внутрішні проблеми, а їх не мало, і це потребує окремого аналізу, постійно будуть перекладатися на сільський соціум, на малі й середні підприємства, на споживачів, на нинішні й майбутні покоління українців.

Першою ластівкою стало оголошення у серпні 2014 р. про технічний дефолт компанією «Мрія Агрохолдинг», яка обробляла 165 тис. га в п'яти західних областях країни. В результаті саудівська інвестиційна компанія SALIC викупила сільськогосподарські активи і об'єдналася з CFQ (Continental Farmers Group). Нині на її землях створена нова компанія «Континентал», у користуванні якої вже 180 тис. га (Агрохолдинг «Мрія» змінює назву на «Континентал». URL : <https://www.unian.ua> (12.11.2019).

Подібною історією, але із значно більшими втратами для України, може завершитися діяльність одного з найбільших агрохолдингів «UkrLandFarming», який користується сільськогосподарськими землями в 22 областях загальною площею майже 540 тис. га, де зайнято 20 тис. осіб. За словами його керівника, проблеми почалися з ліквідації у 2014 р. підконтрольних йому «VAB Банку» і «Фінансова ініціатива», яким Національний банк України надав рефінансування в сумі майже 10 млрд грн. З огляду на масштаби діяльності компанії, при доведенні її до банкрутства держава не

тільки нічого не отримає, а навпаки – матиме величезні системні проблеми. Оскільки активи холдингу закладено під зовнішні кредити у два млрд дол. США в Deutschbank, експортно-імпортним агентствам США, Канади, Іспанії, Італії та Франції (*Олег Бахматюк*: «Конфлікт с Богданом почався прямо на зустрічі з Зеленським». URL : <https://strana.ua/articles/interview> (15.11.2019).

Держава своєю аграрною політикою має ініціювати стратегічні зміни інноваційного характеру, ринковими й адміністративними методами (пряником і батогом) забезпечити контроль за діяльністю агрохолдингових компаній, не допустивши посилення їхнього деструктивного впливу на агропромисловий потенціал країни в умовах запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення та забезпечити конкурентний розвиток малих і середніх підприємств, спонукаючи до корпоративної соціально відповідальної поведінки щодо місцевих територіальних громад. Перевагами ринкової економіки, як суспільного блага, мають скористатися не лише власники великих капіталів, а також інші суб'єкти аграрного підприємництва і селяни. Для цього паритетними або рівнозначними на ділі мають стати економічні, соціальні й екологічні цілі сільського розвитку, що передбачено заходами Кабінету Міністрів України, спрямованими на реалізацію Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

На наше переконання, ще до відкриття ринкового обігу сільськогосподарських земель вкрай важливо ввести діяльність агрохолдингів в суспільно прийнятне нормативно-правове русло, визначити їхній правовий статус та забезпечити державну реєстрацію. Це допоможе ідентифікувати їх як суб'єктів господарювання і у першу чергу в податковому обліку. З метою забезпечення прозорості в їх діяльності доцільно запровадити відповідну бухгалтерську, податкову та статистичну звітність.

Зволікання з прийняттям цих першочергових заходів може призвести до латиноамериканського типу земельних відносин – латифундій. Землі будуть сконцентровані у невеликої кількості осіб, що посилить інтенсивність недружніх до екології технологій,

а сімейні і середні фермерські господарства не матимуть перспективи для розвитку.

Подальші наукові розвідки мають дати відповідь на майбутні виклики принципам збалансованого сільського розвитку в умовах егоцентричної поведінки великих інтегрованих агроформувань з метою отримання ними монопольних надприбутків. Отже, пошук науковців має спрямовуватися на розроблення інструментарію організаційно-економічного механізму спонукання агрохолдингів до корпоративної соціальної відповідальності за сучасний розвиток людського і соціального капіталу місцевих громад.

Проте стає очевидним, що законодавчі ініціативи монобільшості у Верховній Раді України IX скликання та призначеного нею нового складу уряду, запроваджують ліберальну модель ринкового обігу прав на земельні ділянки нібито в інтересах селян, що призведе до надмірної концентрації земельних угідь агрохолдингами, але вже на правах приватної власності та відкриття земельного ринку для іноземних держав і міжнародних інвесторів. При цьому відверто ігноруються вимоги аграрних асоціацій, які представляють інтереси фермерських господарств та середніх підприємств, професійних спілок, досвідчених господарників, наукових колективів, проукраїнських організацій та інших структур громадянського суспільства. Це при тому, що свою позицію вони чітко заявили на парламентських слуханнях 4 грудня 2019 року та особливо під час масових акцій протесту в кінці 2019 року та на початку 2020 року і не лише в Києві, а в усій Україні.

НЕОЛІБЕРАЛЬНІ ПРОЖЕКТИ

Наповнення бюджетів
Інвестиційний бум
Приріст валового внутрішнього продукту
Вигодонабувачі земельної ренти

Всеукраїнська Аграрна Рада. URL : <http://uacouncil.org/uk> (29.11.2019)

СУСПІЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗЕМЛІ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ ТА МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНИ (цитуються)

Натомість у законі про обіг сільськогосподарських земель, враховуючи світову практику регулювання ринку землі та напрацювання вітчизняної науки, необхідно відобразити таке:

1. Набувати право власності на земельні ділянки сільгосппризначення можуть:
 - а) громадяни України, які проживають на території розміщення цих ділянок або недалеко від них, працюють безпосередньо у сільському господарстві, мають сільськогосподарську/фахову освіту та/або термін професійного стажу не менш як п'ять років;
 - б) територіальні громади;
 - в) держава в особі спеціально створеної з цією метою інституції — Державної земельної фундації.
2. Придбана фізичною особою у власність земельна ділянка сільгосппризначення не може перевищувати 300 га сільгоспугідь. Сукупна площа сільгоспділянок, складених фізичними особами з метою спільного господарювання, не має перевищувати 15-кратного розміру земельної ділянки, визначеної для фізичної особи. Таку ж площу спільно господарюючі суб'єкти (у тому числі корпорації) можуть додатково орендувати.
3. Черговість придбання земельної ділянки сільськогосподарського призначення така: фізична особа, територіальна громада, держава в особі Державної земельної фундації.
4. Надати повноваження органам місцевого самоврядування стимулювати створення об'єднань власників земельних ділянок і місцевих жителів для їх реальної участі у регулюванні обігу сільгоспземель на місцевому рівні та розробити інструменти цієї участі.
5. Надати Українському державному фонду підтримки фермерських господарств статус структури з функціями довгострокового кредитування придбання земельних ділянок сільгосппризначення фізичними особами на пільгових засадах.

Валерій ГЕЄЦЬ, академік НАН України, професор, доктор економічних наук, директор; *Андрій ГРИЦЕНКО*, член-кореспондент НАН України, професор, доктор економічних наук, заступник директора; *Олена БОРОДІНА*, член-кореспондент НАН України, професор, доктор економічних наук, завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень; *Любов МОЛДАВАН*, професор, доктор економічних наук, головний науковий співробітник; *Тамара ОСТАШКО*, член-кореспондент НААН України, доктор економічних наук, завідувач відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків; *Ольга ПОПОВА*, професор, доктор економічних наук, головний науковий співробітник; *Ігор ПРОКОПА*, член-кореспондент НААН України, професор, доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень; *Володимир СІДЕНКО*, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу економічної теорії; *Олена ШУБРАВСЬКА*, професор, доктор економічних наук, завідувач відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАНУ»); *Василь КРАВЦІВ*, професор, доктор економічних наук, директор ДУ «Інститут Регіональних досліджень ім. М.І.Долішнього НАНУ»; *Елла ЛЬБАНОВА*, академік НАН України, професор, доктор економічних наук, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ; *Михайло ХВЕСИК*, академік НААН України, професор, доктор економічних наук, директор ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАНУ» (*Валерій Геєць*, Суспільне значення землі для сучасності та майбутнього України. Дзеркало тижня, №42, 09–15.11. 2019. URL : <https://dt.ua>)

§ 6.1 Наповнення бюджетів

У фаховому науковому середовищі викристалізовується два підходи до запровадження ринкового обігу земель. Перший – заснований на політиці дирижизму (активного втручання держави), а другий, протилежний йому, сповідує неоліберальні підходи (мінімального державно-регуляторного впливу) до економічних процесів у земельній сфері. Водночас у суспільстві зберігається історична пам'ять щодо аграрних реформ останнього століття, які проводилися на теренах нашої країни, й загострюється усвідомлення відповідальності за нинішні дії монобільшості у Верховній Раді України. Адже «урожай» необдуманих реформаторських дій може бути неочікуваним, результати якого пожинатимуть не лише нинішні, а й майбутні покоління українців.

Нині маємо констатувати, що законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», реєстраційний номер №2178-10 від 10 жовтня 2019 року, це вже третя спроба за останні 27 років відкриття ринку земель. Цей законопроект пройшов перше читання і можна з упевненістю сказати, що він не убезпечує від скупівлі угідь іноземними компаніями, в т. ч. з метою спекуляції, орієнтований на ринкову надмірну коцентрацію угідь однією особою, ігнорує багатофункціональність земель на догоду сумнівному короткотерміновому ефекту від їх продажу тощо. До того ж постійно оприлюднюються все нові заяви від керівників уповноважених державних органів, які часто суперечать

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

§ 6.1 Наповнення бюджетів

попереднім деклараціям та суттєво розходяться з тим, що земля має належати вітчизняним товаровиробникам.

На наше переконання, мораторій у такому суто українському «дотриманні» з роками втратив свій позитивний потенціал і його потрібно було скасовувати значно раніше, прийнявши пакет необхідних законодавчих актів. Проте власники великих капіталів були заінтересовані в його продовженні, а наростивши м'язи дали команду своїм слугам на «запуск» ринку земель. Перший раз відкривалися такі можливості із прийняттям нової редакції Земельного кодексу у 1992 році. Зокрема, передбачався вільний продаж земель через 6 років після набуття земельної ділянки у власність. Цей період тривав до 2001 року, коли вперше було введено мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. Через відсутність належних інституційних умов не відбулося суттєвого перерозподілу земель. Вдруге така можливість відкрилася у 2011 році схваленням у першому читанні законопроекту «Про ринок земель» (реєстр. номер 9001-д від 07.12.2011 р.). Зокрема пропонувалися такі обмеження на приватне володіння землями – не більше 100 га в одні руки і не більше 6 тис. га орендованих площ у межах одного району та не більше 5% у адміністративних межах області. Проте до другого читання справа так і не дійшла.

З огляду на таку невизначеність, ми зосередимося на обґрунтованості тих концепцій, які сповідують ринковий фундаменталізм (так звану ідеологію лібертаріанства), стосовно очікуваних результатів від завершення земельної реформи: додатковому наповненні бюджетів усіх рівнів, доступності кредитних ресурсів під заставу земель малим і середнім підприємствам, інвестиційному буму в агропромисловому секторі, щорічному приросту ВВП та інших благах для економіки України.

Теоретично у ринковому обігу можуть брати участь до 10 млн га земель державної і комунальної форми власності та 27 млн га пайових земель, власники яких набули їх у процесі паювання, або у спадок. Насправді на першому етапі пропозиція буде набагато меншою, оскільки 2 млн га державних і майже 19 млн га приватних земель передано в оренду, 917 тис. га перебуває у постійному користуванні державних підприємств, 1,5 млн га надані

у користування громадянам, у тому числі 627 тис. га для ведення фермерського господарства, 716 тис. га становлять землі загального користування.

Для порівняння розглянемо два можливих сценарії із земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності: їх продаж і передача в оренду. У разі реалізації першого сценарію маємо зробити деякі припущення: а) транзакції здійснюватимуться за ціною не нижче нормативної грошової оцінки (НГО) – 27 тис. грн за 1 га; б) державне мито дорівнюватиме 1% від оцінки земель або 270 грн; в) платежі за проведення державної реєстрації, перевірка у реєстрах та видача витягів із них становитимуть близько 1294 грн; г) витрати на послуги нотаріуса – 5 тис. грн; д) земельний податок може бути в діапазоні 0,3 – 1% від НГО, це від 81 до 270 грн, або єдиний податок 4-ї групи (для ріллі, сінокосів і пасовищ (0,95%) – 256,5 грн. Отже, з 1 га до бюджетів одноразово, при укладанні угоди купівлі – продажу, надійде 28564 грн. У формі земельного податку щороку надходитиме від 81 до 270 грн, або єдиного податку 4-ї групи платників – 256,5 грн.

За реалізації другого сценарію – передачі земель державної та комунальної власності в оренду на земельних торгах (аукціонах) за цінами, які склалися нині, місцеві бюджети в середньому отримуватимуть надходження у вигляді орендної плати в розмірі 4657 грн щорічно. Для розрахунків за основу було взято такі дані: а) орендна плата за земельну ділянку дорівнює середньому розміру, визначеному на електронних земельних торгах за 6 міс. 2019 р. – 4400 грн; б) кожен сім років орендар повинен сплатити реєстраційний внесок – 960 грн; в) витрати організатора чи виконавця за проведення земельних торгів (не більше 50% від розміру річної орендної плати) – 2200 грн; г) офіційні платежі за державну реєстрацію та видачу витягів з нього – 239 грн; д) єдиний податок 4-ї групи платників (для ріллі, сінокосів і пасовищ (0,95%) – 256,5 грн.

У результаті цих розрахунків сумарно надходження до місцевих бюджетів від продажу прав оренди за двадцятирічний період становитимуть 93,1 тис. грн/га, що утричі перевищуватиме

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

§ 6.1 Наповнення бюджетів

потенційні надходження за аналогічний період від продажу цих земельних ділянок (рис. 6.1).

Рис. 6.1 Надходження до бюджетів від продажу 1 га земель державної власності та їх оренди за десяти- і двадцятирічний періоди

Джерело: власні розрахунки.

За подібним підходом розглянемо також два сценарії для розпайованих земель, що знаходяться у приватній власності. Як показало дослідження ННЦ «Інститут аграрної економіки», намір продати свій земельний наділ мають лише 10,4% респондентів, не визначилися – 23,2% і не збираються цього робити 66,4% від опитаних [66, с. 23].

Якщо врахувати, що середній розмір земельного паю становить 4 га, то за середньостроковими прогнозами на ринку може бути не більше 9 млн га розпайованих земель. Для спрощення розрахунків припустимо, що у ринковому обігу буде до 10 млн га.

При продажу земельної ділянки одноразовий дохід отримає власник земельного паю, який на початковому етапі становитиме від 27 до 50 тис. грн. за 1 га. Держава при цьому отримає одноразові надходження у формі державного мита, що становить 1% від вартості майна (270–500 грн). В окремих випадках може виникати зобов'язання стосовно ПДФО у розмірі 5%, який сплачується у разі, якщо земельна ділянка перебуває у власності продавця менше трьох років, що малоімовірно, або її власник продає нерухомість більше одного разу протягом звітного податкового періоду. У випадку, якщо

власником є нерезидент розмір ПДФО становитиме 18%. За такої ситуації необхідно також сплатити військовий збір – 1,5% (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Порівняння вигоди, отриманої власником земельного паю з 1 га, у разі його продажу та передачі в оренду

Показник	Можливі сценарії	
	Продаж земель	Передача земельного паю в оренду
Періодичність одержання вигоди	Одноразово	Щорічно
Ціна продажу земельного паю еквівалентна розміру орендної плати, яку може отримати його власник упродовж 10 – 14 років		
Розмір вигоди пролонгований на 20 років	27 – 50 тис. грн	120 – 160 тис. грн (з урахуванням зростання орендної плати на 8–10% щорічно)

Джерело: власні розрахунки.

На розмір земельного податку, як і на сплату єдиного податку 4-ї групи платників, перехід права власності на земельну ділянку від однієї особи до іншої, не вплине. Оскільки податки сплачуються незалежно від того, хто є власником паю.

У разі надання земельного паю в оренду його власник отримує щорічно оренду плати, яка з кожним роком має тенденцію до зростання на 8–10%. За даними Держгеокадастру, згідно з укладеними договорами оренди у 2018 р. орендна плата за 1 га сільськогосподарських угідь у середньому становила 1600 грн, тоді як фактично в середньому по країні вона уже досягла показника 2800 грн.

Таким чином, вартість земельного паю (від 27 до 50 тис. грн за 1 га) еквівалентна розміру орендної плати, яку орієнтовно може отримати власник упродовж 10–14 років. Якщо збудувати пролонговану модель на термін до 20 років, то за цей період втрачена вигода власника земельного паю від її продажу може становити від 78 до 110 тис. грн і більше. До речі, середній розмір щорічної орендної плати в Україні у перерахунку на євро уже перевищує показники членів ЄС – Прибалтійських республік, Чехії, Хорватії і Словаччини [67].

Стосовно надходжень до місцевих бюджетів, то у разі орендних земельних відносин до бюджетів територіальних громад щорічно надходить ПДФО, який становить 18% від суми орендної плати та земельний податок (або єдиний податок 4-ї групи). У

разі, якщо власник продає земельну ділянку необхідність сплати орендних платежів відпадає, а разом з ними і ПДФО до місцевих бюджетів. Таким чином, втрачені вигоди для місцевих бюджетів оцінюватимуться мільярдами гривень, що обов'язково потрібно враховувати при формуванні державної земельної політики.

Отже, прогноз щодо збільшення надходження до бюджетів усіх рівнів при продажі земель сільськогосподарського призначення не підтверджується розрахунками. Більше того, як із землями державної власності, так із земельними паями в оглядовій перспективі економічно вигідніша передача земель в оренду, порівняно з їх відчуженням шляхом продажу. Нам можуть заперечити ті, кому кошти потрібні на вчора, або хто планує виручені кошти покласти на депозит тощо. Це вже інші історії, тому ми й допускаємо продаж третини земельних паїв після запровадження ринкового обігу. За будь-якого сценарію не лише цінова пропозиція має визначати власника земельної ділянки. Це шлях до монополізації ринку, спекулятивних транзакцій та інших зловживань у сфері земельних відносин. А головне – приреченість України на роль сировинного придатка розвинених країн. Мають ураховуватися не менш важливі геополітичні, соціально-економічні й екологічні чинники. Стрижнем державно-регуляторного механізму мають бути не тимчасові політико-кон'юнктурні вигоди (надходження до бюджету, інвестиції, приріст ВВП тощо), а стратегічне бачення багатofункціонального призначення земель.

§ 6.2 Інвестиційний бум

Рівень інвестицій в економіку України останніми роками має стійку тенденцію до зниження. Причиною цього є толерантність суспільства до корупції, мінливе законодавство, незавершеність процесу специфікації прав власності на нерухомість, недовіра до правоохоронних органів, антимонопольного комітету і судової системи, політична й економічна нестабільність тощо. Це визначальні чинники, які стримують вітчизняних й іноземних інвесторів, а форми власності на земельні

ділянки, як показують численні соціологічні дослідження, навіть не згадуються. На підтвердження цієї тези наведемо дані Ради бізнес-омбудсмена – незалежного, постійно діючого консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України. За останні чотири роки нею отримано 6,6 тис. скарг від підприємців, із них майже кожна шоста від компаній з іноземними інвестиціями. Загалом найчастіше звертаються про захист бізнесу із таких питань: 45% – оподаткування, 14% – дії або бездіяльність правоохоронців, 12% – скарги на державні регуляторні органи і 6% – щодо митних процедур [68].

Крім зазначених внутрішніх проблем, які перешкоджають залученню інвестицій в сільське, лісове та рибне господарство, їх надходження значною мірою залежить від зовнішніх чинників (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Капітальні* та прямі інвестиції
(акціонерний капітал)
у сільське, лісове та рибне господарство за 2010–2017 рр.**

Показник	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017 до 2010 р., %; +,-
Капітальні інвестиції	11568	19059	18796	30155	50484	64243	553,3
До загального підсумку, %	6,1	7,1	8,6	11,0	14,1	14,3	+8,2
Індекс до попереднього року	X	1,65	0,98	1,6	1,7	1,3	X
Прямі інвестиції	680	728,4	776,9	617,0	502,2	586,2	86,2
До загального підсумку, %	1,7	1,4	1,4	1,5	1,4	1,6	-0,1
Індекс до попереднього року	X	1,1	1,1	0,8	0,8	1,2	X

*У фактичних цінах, млн гривень; **млн доларів на початок року.

Джерело: Сільське господарство України за 2017 рік. Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (12.09.2019).

Щодо капітальних інвестицій, то ланцюговий індекс коливається суттєво в коридорі від 0,98 (2014 р.) до 1,65 (2013 р.). У фактичних цінах розмір інвестицій зріс у 5,5 раза, а у відсотках до загального підсумку із 6,1 (2010 р.) до 14,3 (2017 р.) Про що свідчить ця аритмічна динаміка. Загальновідомо, що розмір капітальних інвестицій тісно корелюється із ціновою кон'юктурою на глобальних сировинних ринках. Рівень прямих інвестицій (акціонерний капітал) в аграрний сектор України з 2010 р. залишається вкрай низьким і не відповідає потребам галузі. У найсприятливі-

ший 2014 р. цей показник із розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь становив усього 18 дол. США. До загального підсумку в національній економіці він майже незмінний останні 10 років і становить 1,4–1,7%. Разом із тим, ми б не радили поспішати з висновками про те, що причиною інвестиційної непривабливості галузі є відсутність ринкового обігу земельних ділянок.

Лише зазначимо, що його відсутність не завадила залученню інвестиційних ресурсів вітчизняними компаніями шляхом публічного розміщення акцій на IPO (Initial Public Offering) на зарубіжних біржових майданчиках. За 2005–2017 рр. із 35 українських компаній розмістили свої акції 14 агрохолдингів на загальну суму понад 1 млрд дол. США. На превеликий жаль, лише окремі первинні розміщення акцій були успішними. Більшість цінних паперів продемонстрували падіння вартості через втрату потенційними інвесторами заінтересованості до галузі сільського господарства, або незадовільною оцінкою ними менеджменту самих компаній [69]. Останнє знецінення акцій деяких українських компаній пов'язують із загостренням політичної ситуації в країні та, як наслідок, – із погіршенням інвестиційного клімату.

Згідно даним Українського клубу аграрного бізнесу, за період з жовтня 2018 до жовтня 2019 року сумарна капіталізація українських агрохолдингів на світових біржах зменшилася на 22%, що дорівнює 674 млн доларів. Станом на 20 жовтня 2019 року, загальна капіталізація українських компаній склала 2,3 мільярда доларів (проти 3 млрд доларів в жовтні 2018 року). На вказану дату найбільш успішними були «Миронівський хлібопродукт» (МХП), «Кернел», «Астарта», «Овостар», «Індустріальна молочна компанія» (ІМК) (Украинские агрокомпании за год потеряли 22% стоимости на мировых биржах. URL : <https://strana.ua/news/...html> (24. 10. 2019).

Заради справедливості маємо погодитися із значним потенціалом кредитування під заставу земель сільськогосподарського призначення. За проведеними розрахунками, обсяг залучення кредитних ресурсів завдяки уведенню цього інструмента може скласти майже 14 млрд грн. Для порівняння, у 2017 р. за програмою здешевлення кредитів агропідприємствам було спрямовано

294,9 млн грн. На таку підтримку у бюджеті на 2018 р. було заплановано 66 млн грн, а фактично станом на 01.10.2018 р. виділено лише 20,7 млн грн. Планом на 2019 р., за даними Міністерства аграрної політики і продовольства, передбачено 127,2 млн грн [70]. Залежно від відсотка заставної вартості земельної ділянки збільшення кредитного портфеля може зрости удвічі та навіть більше.

Проте і тут не все так однозначно. На думку керівника правління системного банку зі змішаним капіталом, формування довгострокового фінансового ресурсу під заставу земель можливе як мінімум через два – три роки після відкриття ринку, тобто не раніше 2023 р. Оскільки значними є ризики ліквідності земельних ділянок, особливо у великих розмірах [71]. Зрозуміло, кому буде продана земельна ділянка у разі банкрутства позичальника.

Можна припустити, що потреба товаровиробників у кредитних ресурсах буде значною навіть на операційну діяльність, адже витративши заощадження на купівлю сільськогосподарських угідь, не всі вітчизняні підприємці зможуть вкладати інвестиції в сучасні технології. У разі отримання позики аграрні компанії зможуть інвестувати їх у довгострокові бізнес-проекти (спорудження елеваторів, інших об'єктів логістичної інфраструктури, будівництво меліоративних систем, закладання багаторічних насаджень, зведення тваринницьких комплексів, переробних підприємств тощо). Загалом це дозволить, за зваженими прогнозами, збільшити випуск продукції на 32 млрд грн, що становитиме 4,5% порівняно з 2018 р. (707,8 млрд грн). Проте слід зауважити, що таке зростання відбудеться не за один рік.

Як відомо, у проекті державного бюджету на 2020 р. передбачається 4,4 млрд грн на часткову компенсацію відсоткової ставки за залученими кредитами для купівлі земель сільськогосподарського призначення. Важливо при цьому ураховувати три обставини, що унеможливають реалізацію планів: а) декларативні наміри уряду, оскільки кошти не будуть використанні з огляду на анонсований «запуск» ринку землі із жовтня наступного року; б) у подальшому компенсацію, як завжди, отримуватимуть агрохолдинги і наближені до влади структури; в) за оцінками фінансистів практика компенсацій відсоткової ставки із бюджету

(чи спеціального фонду) для однієї галузі принесе економіці більше шкоди, ніж користі.

Тут маємо дилему. При збереженні відсоткової ставки за кредитами на рівні 2018 р. (від 19,5 до 24%) без відповідної компенсації, усе це залишиться суто умоглядною конструкцією. Адже незначні обсяги кредитування малих і середніх підприємств сільськогосподарства не вплинуть на їх купівельну спроможність щодо земельних ділянок. Невикористаним резервом щодо залучення інвестицій залишається розміщення акцій суб'єктами господарювання на фондовому ринку України.

Індекс фінансового розвитку України — 0,21, на рівні таких країн, як Гондурас (0,22), Суринам (0,20) і Беліз (0,21). У країні, близьких до нас за рівнем ВВП, цей показник становить від 0,35 до 0,44, у розвинених країн коливається у коридорі 0,60–0,90. Капіталізація вітчизняного фондового ринку — менш як 10% ВВП. У структурі його інструментів на акції припадає менш як 1%, більшість операцій узагалі відбувається поза біржами, а основним інструментом на ринку цінних паперів є державні облігації (Юлія Самаєва. Бюджет бідняка. Дзеркало тижня, № 42, 09.11 – 15.11. 2019. URL : <https://dt.ua> (09. 11. 2019).

У цій сфері основні перешкоди на шляху залучення капіталу ринковими контрагентами значно масштабніші й пов'язані з національними особливостями ринку цінних паперів і потребують окремого дослідження.

§ 6.3 Приріст валового внутрішнього продукту

Спершу нагадаємо деякі теоретичні аспекти, які мають критично важливе практичне значення. Із економічної теорії відомо, що ВВП визначається як ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, створених на території країни, протягом певного періоду часу, включаючи нерезидентів. По-іншому, це загальна сума

придбання товарів домогосподарствами, підприємствами, установами й організаціями, а також державою. Під час розрахунків береться до уваги сальдо балансу, що склалося в результаті експортно-імпорتنих операцій країни. Додатне сальдо збільшує ВВП на таку ж суму, тоді як від'ємне, навпаки зменшує його. Для приросту ВВП (реального і номінального) в ідеалі має зрости купівельна спроможність усіх секторів національної економіки, або хоча б в окремих, але сумарно має бути приріст операцій з купівлі – продажу товарів і послуг.

Проте це будуть далеко не повні дані щодо економічного зростання, оскільки не враховуються усі екологічні втрати за такий же період, які необхідно відминусувати від ВВП. Сільське господарство інтенсивно використовує природні ресурси і є одним із вагомих забруднювачів довкілля. Хоча, на жаль, загальновизнаний ринковий принцип «забруднюєш – плати» в українських реаліях не завжди працює через відсутність елементарного обліку екологічних функцій сільськогосподарських угідь. За даними фахівців, на вирощування 1 тонни кукурудзи на зерно витрачається 450 м³ води, пшениці – одна тис., а соняшнику – 2,3 тис. м³. Незважаючи на те, що Україна належить до найменш водозабезпечених держав Європейського континенту, зазначені втрати не враховуються в ціні виробництва продукції. До того ж майже із 1990-х років спостерігається негативний баланс гумусу і НРК, тобто з урожаєм основних експортних культур щороку виноситься більше поживних речовин, ніж надходить з добривами.

Учені пропонують перш ніж продавати земельні ділянки, здійснити комплексну еколого-економічну оцінку, яка враховуватиме кліматорегулювальну, ґрунтовірну, протиерозійну, водорегулювальну та рекреаційну функції. У зв'язку з можливим уведенням ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення надзвичайно гостро постає потреба у розробленні захисного механізму, що враховував би їх поліфункціональність та глобальні екологічні проблеми [72].

За відсутності належної державної політики у цій сфері господарюючі суб'єкти отримують побічний ефект у формі привласненої екологічної ренти, а суспільство й економіка зазнають суттєвих збитків, на компенсацію яких потрібні колосальні ресурси і десятиліття цілеспрямованої праці. За такої недалекоглядної екологічної політики, виникає

риторичне запитання: хто насправді є інвестором при купівлі-продажі земель сільськогосподарського призначення, особливо іноземцям. На наше переконання, інвестором виступає Український народ, тобто нині суцї громадяни України і майбутні покоління, адже, в котре повторюємо, згідно зі ст. 13 Конституції лише він має право власності на землю. І далі: «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Ці норми Основного закону дають велике поле для спільних розвідок юристів, економістів, біологів і екологів. Принаймні, завдяки цим положенням взагалі спірними видаються повноваження простої більшості депутатів вищого законодавчого органу країни приймати рішення щодо продажу земель, особливо іноземцям. А така можливість проглядається у згаданому законопроекті № 2178-10 через подвійне громадянство, реєстрацію іноземних компаній в Україні, вихід вітчизняних агрохолдингів на IPO та інших заздалегідь передбачених лазівок у нормативно-правових актах на його виконання.

За низького рівня правової й екологічної грамотності ми наражаємося на численні глобальні ризики, зокрема, пов'язані зі змінами клімату. Можна припустити, що через кілька десятків років Олешківські піски вкриють не лише Херсонську область, а весь південь України.

Олешківські піски є найбільшим піщаним масивом у Європі площею 161,2 тис. га. Складаються із безмежних барханів (тутешні мешканці називають їх «кучугурами»), висотою близько 5 м, і негустою рослинністю... Знаходяться ці піски у Цюрупінському районі (стара назва Цюрупінська – Олешки) Херсонської області, за 30 км на схід від обласного центру. Дніпровські піски існували здавна, але Олешківська пустеля у нинішньому своєму вигляді з'явилися порівняно недавно. У XIII – XIX ст. сюди масово стали завозити овець. Вони знищили рослинність, решта зробили пожежі, вітрова ерозія та суцільна вирубка лісів. За даними «Журналу загальнокорисних відомостей» тільки з 1802 по 1832 рік зникло близько 5000 га лісу, після чого площа під рослинністю скоротилася практично до нуля (Олешківські піски – природне диво України та найбільша пустеля Європи. URL : <http://vsviti.com.ua/nature> (05. 11. 2019).

За даними «Глобальної мережі екологічного сліду», із 29 липня 2019 р. людство живе в «екологічний кредит», оскільки повністю вичерпало річну норму відновлюваних ресурсів планети. Це найбільш рання дата за останні 20 років. Через нераціональне використання біоресурсів цей календар постійно скорочується [73].

ВВП важливий показник для різних міжнародних порівнянь, проте як і всі вимірювачі глобальних економічних процесів і явищ не може враховувати національні особливості майже 200 країн світу. Розрахований на одну особу (номінальний чи за паритетом купівельної спроможності), він недостатньо інформативний щодо соціально-економічного стану країни та її окремих соціальних груп. Його можна порівняти із середньою температурою в госпіталі. Зокрема він не фіксує розшарування домогосподарств за майном і доходами, які в першу чергу дбають про рівень і якість свого життя. Отже ВВП – це лише статистичний показник, який може збільшуватися, зокрема і через мілітаризацію економіки, чи коли рентні надприбутки отримують лише агрохолдинги, а інклюзія для села залишається ілюзією. Україною доведено – за такого економічного росту більшість сільських домогосподарств перебувають за межею бідності. Тож адекватнішим показником стану економіки країни є Індекс людського розвитку (ІЛР), що враховує довготривале та здорове життя, доступ до знань і гідний рівень життя для всіх, а не окремих кланово-олігархічних сімей.

Уперше розрахунки індексу людського розвитку для України були включені у Звіт ПРООН за 1993 р. (пізніше до звітів були включені також деякі показники гідної праці). У той час наша держава посідала 45 місце й була віднесена до групи країн з високим рівнем людського розвитку. Останні чверть століття її рейтинги значно погіршилися і за результатами 2017 р. вона опустилася до 88 позиції (між Еквадором і Перу) серед 189 країн та територій, визнаних ООН [74].

На нашу думку, ІЛР визначений для всього населення держави також потребує коригування з урахуванням рівня і якості життя в сільській місцевості. Тут він набагато нижчий, про що частково свідчить регіональний ІЛР, який з 2012 р. обраховується в Україні за новою методикою. Проте й він не дає змістовної відповіді на запитання, як живуть українські селяни порівняно з містянами.

Повернемося до можливого зростання ВВП унаслідок запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення. Дотримуючись раніше зазначеного припущення, за яким третина власників земельних паїв може їх продати, то в результаті транзакції селяни (або правонаступники земельних ділянок) отримають 495 млрд грн (10 млн га x 50 тис. грн) = 500 млрд грн – 5 млрд грн (1% державного мита)). Для порівняння: за даними Держстату України, у 2017 р. оборот роздрібною торгівлю становив 815,3 млрд грн [27], тобто гіпотетично цей показник може збільшитися на 60% відповідно. Однак враховуючи нинішній фінансово-економічний стан аграрного сектору слід очікувати, що одночасно зменшаться витрати на придбання й модернізацію техніки, обладнання, будівництво капітальних споруд тощо. Це у свою чергу негативно відіб'ється на ефективності господарської діяльності агропідприємств у перші роки після запуску ринкового обігу земель. Оскільки основна маса коштів буде спрямовуватися на придбання земель. На нашу думку, розраховувати на суттєвий позитивний мультиплікаційний ефект від детінізації землеволодіння і землекористування найближчими роками не доводиться, адже до тих пір, поки не буде стабільної довіри до державних інституцій, поведінка учасників земельного ринку залишатиметься непередбачуваною.

Можна припустити, що отримавши такі кошти власники земельних паїв використають їх на імпорتنі товари довгострокового використання, ліки, будівельні матеріали, навчання дітей за кордоном тощо. Так, це збільшить ВВП, але не України, а держав походження цих товарів і послуг. Подібна ситуація буде й з придбанням засобів сільськогосподарського виробництва набувачами права власності на земельні ділянки. Адже за експертними оцінками, в Україні до двох третин тракторів, комбайнів, автомобілів, інших механізмів і обладнання, насінневого матеріалу, засобів захисту рослин тощо імпортного виробництва. А обсяги імпорту, як зазначали раніше, зменшують ВВП і погіршують і без того хронічно дефіцитний платіжний баланс країни.

Навіть ці нескладні розрахунки ставлять під сумнів твердження про можливе додаткове збільшення ВВП України завдяки за-

провадженню пропонованої моделі земельного ринку на 1–2% у перший рік і 3–3,5% у наступні роки. Про що можна стверджувати з упевненістю, так це про падіння темпів сільськогосподарського виробництва (в період адаптації до нових інституцій, що забезпечуватимуть ринковий обіг земель), про монополізацію базової галузі економіки, підвищення цін на сировину і продовольство на внутрішньому ринку, витіснення малих і середніх підприємств, повернення до натурального господарства ОСГ, зниження рівня зайнятості в сільській місцевості, безпрецедентну бідність селян, подальше загострення демографічної й екологічної кризи, наростання трудової еміграції, обезлюднення сіл та інші проблеми країни із сировинною економікою. Така доля всіх країн, які десятиліттями перебувають під зовнішнім впливом міжнародних організацій, що в першу чергу дбають про доходи своїх стейкхолдерів. Маємо зауважити, що при збільшенні площ сільськогосподарських угідь, виставлених на продаж понад взятих нами для розрахунку, пропорційно зростатимуть деструктивні впливи на рівень і якість життя селян та всього населення України.

§ 6.4 Вигодонабувачі земельної ренти

Для з'ясування цього питання згадаємо новітню історію земельної реформи. Починаючи з 1995 р., відповідно до міждержавних угод, розгорнули діяльність два найбільш масштабних для аграрної сфери Східної Європи проекти: «Паювання сільськогосподарських земель в Україні», що виконувався корпорацією «РОНКО» і фінансувався Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та «Приватизація землі і реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні» за участю Міжнародної фінансової корпорації (МФК) і фінансової підтримки урядів Англії, Канади, Японії, Нідерландів та Скандинавських країн.

Пізніше, з метою якнайшвидшого завершення земельної реформи, міжнародними корпораціями застосовано вже випробуваний на латиноамериканських країнах метод особистого збагачення чиновників за принципом «гроші в обмін на реформи». Маємо визнати, це був період сліпої віри більшості політиків у ліберальні реформи і магію «невидимої руки ринку», освяченої постулатами Вашингтонського консенсусу.

У цьому контексті Дж. Стігліц відзначав не лише неприпустиму спрощеність постулатів Вашингтонського консенсусу, а й те, що вони дезорієнтують економічну політику. Якби неокласичні моделі були коректними для перехідних економік, то не було б потреби створювати МВФ зі Світовим банком. Тому їх існування є найбільш наочним визнанням численних і глибоких провалів ринку, який не може забезпечити ефективний перерозподіл ресурсів простим рухом капіталу під впливом різниці у відсоткових ставках [75, с. 46].

Міжнародні фінансові установи прив'язували відкриття програм розширеного кредитування (EFF) для України з конкретними зобов'язаннями щодо завершення реструктуризації КСП, удосконалення управління агропродовольчим сектором, створення умов для функціонування прозорого ринку земель, продовольчих товарів, промислової продукції і енергоносіїв, які використовуються сільським господарством [24, с. 210–211].

Логіка «благодійності» міжнародних організацій проста і зрозуміла широкому загалу, адже в Україні до 2017 р. із 35 зареєстрованих угод на компанії з держав ЄС припадає 21 угода із земельними ділянками загальною площею понад 1,8 млн га. Серед аграрних інвесторів представлено також США (компанія Агропросперис входить у трійку лідерів серед агрохолдингів за обсягом земель площею майже 400 тис. га) та інші країни з реєстрацією в офшорних юрисдикціях [76]. На думку експертів, найбільш заінтересованими в придбанні сільськогосподарських угідь в Україні є інвестори США, Китаю, Саудівської Аравії і Катару.

Не дивно, що СБ висловлює цілковиту підтримку запланованому в Україні відкриттю ринку сільськогосподарських земель і декларує правильні цілі. Далі цитуємо. Земельна реформа потрібна для того, щоб українські фермери могли купувати і продавати землю сільськогосподарського призначення, щоб вони мали доступ до кредитів, мали можливість інвестувати та диверсифікувати джерела своїх доходів, а власники землі могли отримати належний їм прибуток за свій найцінніший актив. Це піде на користь всім фермерам – малим, середнім та великим, так і землевласникам. Реформа підвищує рівень життя українського народу шляхом розкриття сільськогосподарського потенціалу країни. Запланована реформа також включає заходи для обмеження концентрації землі в одних руках, припинити рейдерські атаки і надати фінансову допомогу малим фермерам. Двох десятиліть закритого ринку та непрозорості, що стимулює корупцію, вистачило всім – настав час земельної реформи (Час земельної реформи настав. URL : <https://www.facebook.com> (09.11.2019).

При цьому замовчується, що зарубіжні й вітчизняні вчені все частіше звертають увагу громадськості на руйнівні впливи, пов'язані з процесами глобалізації землеволодіння і землекористування, та викликані цими змінами продовольчою кризою у країнах, що розвиваються. Оскільки у конкурентній боротьбі транснаціональних компаній пріоритетною є цінова політика на сільськогосподарські угіддя, контроль за їх використанням і розширення свого впливу на глобальних ринках агропродовольства. Підтвердженням цьому є Дохійський раунд перемовин, який триває з 2001 р. і невідомо коли, а головне – з якими результатами завершиться. Більшість держав не погоджуються з високим рівнем протекціонізму аграріям у розвинених економіках, оскільки не мають достатніх ресурсів для такої ж підтримки своїх фермерів. Через високі тарифні й технічні бар'єри вони не можуть пробитися на зовнішні ринки. Більше того, нерідко програють у нерівній конкурентній боротьбі імпортом товарам з високим рівнем щедрих державних субсидій.

Продовольча безпека завжди була визначальним маркером у системі показників національної безпеки, проте в сучасних умовах вона все більше піддається глобальному тиску і потребує особливої уваги. Зокрема йдеться про таке: а) країни із сировинною структурою економіки все частіше потерпають від «голодних бунтів», тому їх уряди переглядають політику присутності компаній з іноземним капіталом, які експортують продукцію сільського господарства за світовими цінами, що робить її недоступною для місцевого населення; б) глобальні інвестори, засвоїли на практиці афоризм Марка Твена «Купуйте землю – адже у світі її вже ніхто не виробляє», діють агресивно, поширюючи свій контроль на ринки земельних ресурсів, продовольства і води; в) все більш привабливими для інвесторів є похідні інструменти, пов'язані із земельними ділянками, придатними для обробітку, сільськогосподарською сировиною і продуктами її переробки.

Дослідники відзначають, що основними гравцями на соціально значущих глобальних ринках виступають суверенні фонди добробуту, інвестиційні фонди, виробники альтернативних видів палива, міжнародні хедж-фонди та місцеві кланово-олігархічні угруповання. Земельні трансакції, як правило, проходять під гаслами земельної реформи, обіцянками значних інвестицій, створення нових робочих місць і зростання добробуту населення. Проте незалежні фахівці називають таку агресивну аграрну політику «новими технологіями неоколоніалізму». Найбільш вразливими в цих умовах є країни із зовнішнім управлінням та корумпованими, або некомпетентними урядами [77].

Пропозиції нової влади щодо економічного відродження країни, використовуючи для цього сільське господарство запізнилися на століття. Так свого часу в СРСР, нещадно експлуатуючи людські, земельні й інші ресурси села за рахунок нееквівалентного обміну із промисловістю, здійснили індустріалізацію країни, мілітаризували економіку, освоювали космос, забезпечували продовольством міста. Пізніше надавалася допомога країнам

соціалістичного табору, а також прорадянським режимам Латинської Америки і Африки тощо.

Загально визнано, що безповоротно минув час, коли економічна могутність держав залежала від аграрного виробництва. Нині у світі розгортається четверта промислова революція. Частка сільського господарства у світовій доданій вартості становить менше 4%, а його внесок у ВВП ЄС – лише 2%. Вартість сільськогосподарських угідь у структурі національного багатства (капіталу) за останні три століття у розвинених країнах суттєво поступається житловій та комерційній нерухомості, промислового і фінансового капіталу, інвестованому в інноваційні проекти.

Проведене дослідження, на нашу думку, спростовує твердження окремих експертів, що у разі відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення за неоліберальними лекалами суттєво збільшаться надходження до бюджетів усіх рівнів, поліпшиться інвестиційна привабливість аграрного сектора, а щорічний приріст ВВП становитиме у перший рік 1–2%, а в подальшому – до 3,5%. Для такої динаміки макроекономічних показників не має достатніх передумов. З метою перетворення ресурсного прокляття у благо і стійке економічне зростання країни поетапне завершення земельної реформи має супроводжуватися взаємоузгодженими структурними реформами та скоординованими інноваційно-стимулюючими заходами в усіх секторах національної економіки, про які частково вже йшлося в цьому дослідженні.

Залишається ще багато не розв'язаних проблем макроекономічного характеру, які гальмують поступ аграрного сектору. Це зокрема необхідність поліпшення інвестиційного клімату і демонополізація базових галузей економіки, розвиток фінансових інструментів, удосконалення валютно-курсової, монетарної і фінансово-кредитної політики, розвиток національного фондового ринку, запуск діяльності експортно-кредитного агентства тощо.

І головне, сільськогосподарські землі мають загальнонаціональне значення, це обмежений природою ресурс, отже як товар має свої унікальні особливості. Вони виконують не лише функцію фактора виробництва для задоволення базових потреб суспільства. Це також територія нашої держави, репродуктивна умова життєздатності і збереження генофонду Українського народу, джерело культурної ідентичності й ментальності титульної нації. Така сакралізація землі не є перебільшенням, особливо, коли її як товар прихильники ідеології лібертаріанства порівнюють із квартирами чи смартфонами. За даними ФАО, ґрунти виконують 15 глобальних незамінних, у т. ч. екосистемних функцій. Вони детерміновані змінами наукової парадигми світу в цілому.

Щиро сподіваємося, що для більшості науковців і тверезо мислячих людей, які відкидають будь-які стереотипи, право власності на землі сільськогосподарського призначення не рівнозначне праву власності на продукти людської праці. Саме через це угіддя мають ціну, але не мають вартості. Ця фундаментальна відмінність лежить на поверхні, проте її свідомо не помічають.

Австрійський економіст Карл Менгер, розрізняє поняття «товару» та «економічного блага». На його думку, «предметом ринку земель є не стільки товар як сутність, скільки відповідне йому економічне благо, оцінене в грошовому еквіваленті, і доступне для продажу». Звідси, на такому ринку в обігу можуть перебувати не безпосередньо земельні ділянки, що виставлені на продаж, а право володіння чи користування ними. За умови, що вони мають економічну оцінку в грошовому виразі.

Моделі обігу прав на таких ринках залежать від того, «які саме права на землю існують в державі, та які операції можливі з ними». У цьому контексті розрізняють англо-саксонську, американську та японську моделі ринку земельних прав. *Ломакович В. та ін. Ринок землі: існуючі загрози для України та необхідні запобіжники / Аналітична доповідь GROWFORD Institute, вересень 2019. Київ. С. 28–32.*

**ПЕРЕТВОРЕННЯ
РЕСУРСНОГО ПРОКЛЯТТЯ
УКРАЇНИ НА ЇЇ БЛАГО**

**Ренесанс сімейного фермерства
Дороговкази земельної реформи
Програмні завдання**

Дзеркало тижня, №47, 07.12–13.12.2019. URL : [https:// dt.ua](https://dt.ua) (09.12.2019)

Бачення концепції Десятиліття ООН, присвяченого сімейним фермерським господарствам.

Світ, в якому процвітають різноманітні, здорові і стійкі продовольчі та сільськогосподарські системи, де стійкі сільські і міські громади насолоджуються високою якістю життя в умовах гідності, рівності, без голоду і злиднів.

Для досягнення цієї мети необхідні сімейні фермерські господарства. Розумна політика, програми і нормативні акти, що враховують потреби нинішнього і майбутніх поколінь, повинні захищати і розширювати можливості, охоплення і економічний потенціал сімейних фермерських господарств. Вони також повинні перемістити різноманітні сімейні фермерські господарства в центр стійкого розвитку, що допоможе досягти Порядку денного на період до 2030 року. Ця подорож має розпочатися зараз.

ФАО и ВОЗ. 2019. Десятилетие семейных фермерских хозяйств организации объединенных наций 2019–2028. Глобальный план действий. URL : <http://www.fao.org/family-farming-decade/home> (21.11.2019).

Десятиліття сімейних фермерських господарств Організації Об'єднаних Націй в 2019–2028 роках покликане пролити нове світло на те, як необхідно вести сімейне фермерське господарство в стрімко мінливому світі, і ще більш виразно, ніж будь-коли, підкреслити роль сімейних фермерських господарств у викорінненні голоду і формуванні нашого продовольчого майбутнього.

Ведення сімейного фермерського господарства відкриває унікальну можливість щодо забезпечення продовольчої безпеки, поліпшення засобів до існування, більш раціональному розпорядженню природними ресурсами, охорони навколишнього природного середовища та досягнення стійкого розвитку, особливо в сільських районах. Фермери в сімейних господарствах, завдяки своїй мудрості і турботі про землю, є провідниками змін, необхідних нам для ліквідації голоду, для більш збалансованої й стійкішої до зовнішніх впливів планети і для досягнення Цілей в галузі сталого розвитку.

Цей переклад не був виконаний Продовольчою і сільськогосподарською організацією Об'єднаних Націй. ФАО не несе відповідальності за зміст або точність даного перекладу. Достовірною редакцією є видання англійською мовою.

7.1 Ренесанс сімейного фермерства

Маємо визнати, що за сприятливих проселянських умов ринковий обіг прав на земельні ділянки може стати драйвером розширення підприємницької діяльності на селі, розвитку фермерських господарств сімейного типу, а також новим поштовхом для формування конкурентоспроможних об'єднаних територіальних громад.

За результатами досліджень, запровадження ринкового обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення буде потужним стимулом для розвитку пріоритетних форм господарювання, а саме сімейного фермерства. З цією метою ринок першочергово має відкриватися виключно для громадян, що працюють або планують працювати у сільському господарстві, мають відповідну освіту та (або) досвід і проживають на території місцезнаходження земельних ділянок.

Такий підхід дасть змогу власникам ОСГ, або потенційним підприємцям розширити земельні наділи до оптимальних розмірів, створити господарство, основою якого має стати використання власної праці членів родини та приватна власність на земельну ділянку і майно. За реалізації такого підходу прогнозовано збільшиться кількість господарюючих суб'єктів у сільській місцевості.

За рахунок обмеження розміру придбання земельних ділянок однією особою, площею до 100 га, середня сім'я з 3-х осіб зможе придбати у пенсіонерів, спадкоємців чи інших власників земельних паїв до 300 га, достатніх для ведення економічно життєздатного фермерського господарства.

Обмеження щодо обов'язкової зайнятості та проживання за місцем знаходження земельної ділянки дозволить забезпечити її придбання особами працездатного віку з числа сільських жителів, тобто є своєрідною гарантією для розвитку саме сімейного фермерства.

Враховуючи досить високу для громадян очікувану ціну земель, їх придбання доцільно підтримувати за рахунок безвідсоткових кредитів на тривалий період. Тим самим забезпечуватимуться висока ліквідність земельних ділянок і належна капіталізація фермерських господарств.

За нашими прогнозами, сформованими за результатами проведених опитувань власників земельних наділів, пропозиція на ринку земель після припинення дії мораторію може скласти 1,5–2,8 млн га сільськогосподарських угідь, достатніх для створення 5–9 тис. сімейних фермерських господарств розміром до 300 га.

У перспективі учасниками земельного ринку мають стати також і селозберігаючі, бюджетоформуючі агроформування, які нині вже забезпечують найбільший внесок у розвиток територіальних громад та сільських територій. І які в кооперації із сімейними формами господарювання стануть потужною опорою збалансованого сільського розвитку.

Нами виокремлено чотири основні моделі обігу земель, які нині найбільш активно обговорюються політиками, науковцями й експертами.

Модель 1. Залишити нинішній стан земельних відносин без змін (зберегти мораторій на купівлю-продаж земель на тривалий період).

Можливі ризики:

поширення існуючих та створення нових тіньових схем щодо відчуження земель сільськогосподарського призначення в законних користувачів чи власників, у т. ч. шляхом рейдерства;

активізація інституту емфітевзису як прихованої форми купівлі-продажу земель;

збільшення кількості земельних спекулянтів, які не проживають у сільській місцевості, не займаються й не збираються в майбутньому вести сільськогосподарське виробництво;

загострення проблем збалансованого сільського розвитку через експансію агрохолдингів з усіма деструктивними наслідками для економіки ОТГ, соціальної сфери та природокористування шляхом злиття, поглинання, викупу корпоративних прав на цілісні земельно-майнові комплекси;

зменшення кількості фермерських і особистих селянських господарств та інших малих форм підприємництва не аграрного спрямування, подальше скорочення робочих місць, масове безробіття, бідність, поглиблення демографічної кризи тощо;

виснаження родючості ґрунтів через ігнорування експортно-орієнтованими товаровиробниками науково-обґрунтованих рекомендацій ведення землеробства та інші негативні екстерналії;

загострення протестних настроїв і наростання недовіри до органів державної влади серед селян та в суспільстві;

подальша заполітизованість земельного питання кланово-олігархічними угрупованнями [78, с. 272–279].

Позитивні сторони:

можливість доопрацювати весь пакет законодавчих та інших нормативно-правових актів, розроблення науково-методичного забезпечення для поетапного запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення;

налагодження системної інформаційно-роз'яснювальної та консультативної роботи серед потенційних учасників ринкового обігу прав на земельні ділянки, формування фінансово-економічної грамотності й соціально відповідальної поведінки населення.

Основні вигодонабувачі:

великі і частково середні підприємства;

структури, наближені до керівників ОТГ та які адаптувалися до тіньових схем оренди земельних ділянок.

Модель 2. Запровадження ринкового обігу земель у формі продажу прав оренди.

Можливі ризики:

посилення політичного тиску і навіть шантаж керівників окремих агрохолдингів органів державної влади, штучне загострення соціальної напруги, в т. ч. через ЗМІ оскільки остаточне вирішен-

ня питання щодо реалізації права власності на земельні ділянки селянами затягується;

поширення явних і прихованих процесів агрохолдингізації, експансія транснаціональних корпорацій в аграрній сфері через міжнародних кредиторів;

розширення масштабів концентрації земельних масивів в «одних руках», звичні практики недобросовісної конкуренції та монополізму на внутрішньому продовольчому ринку регіонального і загальнодержавного рівня;

підвищення рівня безробіття, деградація людського і соціального капіталів сільської місцевості, безповоротна міграція сільського населення в міста і за кордон;

фінансова неспроможність більшості ОТГ, занепад інженерної і соціальної інфраструктури сільської поселенської мережі;

подальше вимирання сіл призведе до втрати адміністративного контролю над депресивними сільськими територіями.

Позитивні сторони:

активізується обіг прав оренди земельних ділянок, які можуть бути використані як застава для залучення довгострокових банківських кредитів;

незначне пожвавлення транзакцій в окремих сегментах земельного ринку;

залучення агрохолдингами коштів на міжнародних фінансових ринках.

Основні вигодонабувачі:

великі інтегровані агроформування (агрохолдинги), у т. ч. з іноземним капіталом;

фінансово спроможні середні підприємства;

рентоорієнтовані посередники земельних оборудок.

Модель 3. Запровадження ліберального ринкового обігу земель.

Можливі ризики:

неконтрольована спекуляція й рейдерство у земельній сфері;

знецінення земельних ділянок на початковому етапі запуску ринкового обігу земель;

скупування земель представниками фінансового, торгового, тіньового капіталу (переважно з офшорних юрисдикцій), спекулянтами й іноземцями, у т. ч. через підставних осіб;

монополізація земельного ринку агрохолдингами, транснаціональними компаніями, суверенними фондами добробуту, інвестиційними і пенсійними фондами розвинених країн та іншими геополітичними структурами;

масове згортання діяльності малих і середніх форм господарювання, занепад кооперації в сільському господарстві та обслуговуючих його галузях;

зростання трудової міграції як внутрішньої так і за кордон, загострення демографічної кризи, знелюднення сільських територій.

Позитивні сторони:

реалізація прав власності на земельні ділянки власниками земельних паїв;

вливання капіталу в аграрний сектор економіки;

пожвавлення трансакцій в усіх сегментах земельного ринку.

Основні вигодонабувачі:

представниками фінансового, торгового, тіньового капіталу, спекулянти й іноземці;

власники земельних паїв, які хочуть їх продати.

Модель 4. Поетапне запровадження ринкового обігу земель державної і комунальної власності [79, с. 16–21].

На першому етапі передбачається продаж на електронних торгах за стартовою ціною, але не нижче нормативної грошової оцінки.

На другому етапі пропонується запровадження повноцінного ринкового обігу, тобто купівля-продаж земель за конкурентною ціною, яка склалася на ринку.

У рамках цієї моделі на першому етапі, протягом двох років, на продаж планується виставити частину земель державної власності – до 1 млн га. Розробники даної моделі аргументують тим, що це дозволить сформувати ринкову ціну на земельні ділянки, а в подальшому вона стане сигналом і для земельних ділянок приватної власності.

Звісно, це суто теоретичне припущення, оскільки сформована ціна зможе слугувати орієнтиром і лише в окремих випадках. Оскільки землі державної і комунальної власності, як правило, знаходяться в єдиному масиві, що викликатиме підвищений інтерес до них з боку інвесторів. Ці масиви на відміну від паїв не потребують проведення тривалої процедури консолідації. Вони мають під'їзні дороги, не місять вкраплень інших земельних ділянок, що позитивно впливатиме на їх ціну, рівень капіталізації й подальшу ліквідність. Тому бути упевненим у тому, що це дасть змогу сформуванню мінімально допустимої ціни сільськогосподарських угідь до моменту виходу на ринок приватних землевласників не можна, а от можливість розпродати найкращі земельні ділянки особам наближеним до владних структур – це реальний сценарій.

Як вже зазначалося, світовий досвід демонструє існування різноманітних моделей обігу земель сільськогосподарського призначення, які можуть бути прийнятними якщо враховують історичні особливості того періоду аграрних відносин, традиції господарювання, селянську ментальність тієї чи іншої країни та національні інтереси з урахуванням глобалізації агропродовольчих ринків та геополітичних ризиків. Практично кожна країна світу у той чи інший спосіб регулює такий обіг. Є країни з «жорстким» регулюванням земельних трансакцій, такі як Данія або «м'яким» як у Німеччині, але практично кожна держава надає пріоритет місцевим фермерам, що проживають на даній території та успішно ведуть господарство. Першочергове право на викуп земельної ділянки надається орендарю або власнику суміжної ділянки, за умови, що він є фермером, сам працює на землі та відповідає встановленим кваліфікаційним вимогам, а також зможе довести свою спроможність обробляти земельну ділянку [80, с. 30–36].

Поширеною практикою є надання переважного права спеціалізованої агенції, що здійснює регулювання ринкового обігу, як то Агентство сільськогосподарської нерухомості в Польщі, Товариство з управління землями у Франції чи Німеччині, або ж, надання імперативного права територіальним громадам, якщо потенційний покупець не відповідає інституційним умовам.

Майже усі країни, які пройшли етап становлення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення мали цільові програми на 20–30 років, які, крім іншого, передбачали надання довгострокових пільгових кредитів на придбання земель місцевими фермерами та механізми придбання земель із розстроченням платежу.

Вибудовуючи модель ринкового обігу земель в Україні слід у першу чергу рішуче навести лад у земельних відносинах, зменшити до мінімуму можливі зловживання та ризики. Для цього вирішити існуючі проблеми з наповненням Державного земельного кадастру. У багатьох земельних масивах є декілька ділянок, відомості про які до кадастру не внесені. Це, зокрема, земельні ділянки, сформовані до 2004 року (коли кадастрові відомості почали вноситися у електронній формі), невитребувані (нерозподілені) земельні ділянки, земельні ділянки під проектними польовими дорогами тощо. Розв'язання потребують проблеми накладення меж суміжних земельних ділянок та межові спори. Важливим є виявлення земельних ділянок на які видано два і більше державних акти та урегулювання суперечок за рахунок наявних земель державної власності (запасу й резервного фонду).

Цьому сприятиме також проведення інвентаризації земель, що допоможе виявити існуючі проблем та усі помилки, у т. ч. стосовно визначення меж і конфігурації земельних ділянок та виправити їх, а відомості про усі земельні ділянки занести до Державного земельного кадастру.

Ще одним важливим заходом, який має передувати запровадженню ринкового обігу прав на земельні ділянки, є завершення передачі розпорядження землями за межах населених пунктів територіальним громадам, які створюються в рамках реформи децентралізації влади та розвитку органів місцевого самоврядування, що сприятиме посиленню їх матеріальної і фінансової спроможності [81].

Далі, необхідно розробити різні механізми підтримки сімейних ферм, малих і середніх форм господарювання, забезпечивши їм доступ до матеріально-технічних, фінансових, інформаційно-консультаційних ресурсів та актуальних баз даних щодо

кон'юнктури агропродовольчих ринків. Мається на увазі наступне: надання довгострокових пільгових кредитів на придбання земель; розстрочення платежу при викупі належних їм земельних ділянок; заохочення й усебічна підтримка молодих фермерів; розвиток дорадництва й обслуговуючої кооперації тощо.

Також необхідно дотримуватись встановленого правила, щоб дані механізми підтримки поширювалися лише на місцевих фермерів, інших місцевих товаровиробників, керівники яких проживають на території, де розміщена земельна ділянка, мають відповідну освіту й досвід роботи. Це обмежить доступ до землі агрохолдингових структур, спекулянтів, у т. ч. міжнародного масштабу.

Вкрай бажано узаконити положення, у разі якщо покупець не відповідає встановленим вимогам, а власник земельної ділянки хоче її продати, то викупити має територіальна громада або держава. Звичайно, прийнятним варіантом було б створення спеціального земельного банку, який би здійснював регулювання обігу прав на землі, або створення іншої новоствореної іпотечної установи необтяженої корупційними історіями. Це унеможливить надмірну концентрацію земель збанкрутілих фермерських господарств агрохолдинговими структурами, чи спекулянтами.

Слід констатувати, що непродумане запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення має чимало ризиків, насамперед, через відсутність необхідних регуляторів і не сформованість відповідних стримувань і противаг для його ефективного й прозорого функціонування в інтересах народу України. Нехтування цією думкою буде запровадженням другого за часів незалежності етапу остаточного знищення селянства як класу, а держава змушена буде надавати значні субсидії громадянам лише за сам факт проживання в сільській місцевості і збереження сільського укладу життя.

Отже, усі зусилля політиків, науковців і практиків мають спрямовуватися на підготовку всебічно виваженої земельної реформи, оскільки необдумані поспішні рішення у так званому турборежимі на вимогу міжнародних кредиторів несуть неабияку загрозу збалансованому сільському розвитку в Україні та її національним інтересам.

§ 7.2 Дороговкази земельної реформи

На початку 90-х років ХХ століття Україна вступила на шлях ринкових перетворень, що зумовило необхідність реформування земельних відносин. Результатом ринкових трансформацій в аграрному секторі стала: ліквідація державної монополії на землю; роздержавлення сільськогосподарських підприємств (радгоспів і колгоспів) з послідуючим становленням на їх земельно-майнових комплексах селянських (фермерських) господарств та формуванням підприємницьких структур ринкового спрямування; упровадження автоматизованої системи державного земельного кадастру та забезпечення доступу до публічної кадастрової карти України; запровадження земельних торгів (аукціонів); земельна децентралізація з передачею земель державної власності за межами населених пунктів до комунальної власності об'єднаних територіальних громад.

Таким чином, у країні поступово формувалися передумови запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Однак питання, пов'язані із запуском, організацією і функціонуванням земельного ринку в Україні до цього часу не врегульовані. Тривалий час основні дискусії ведуться навколо низки обмежень. Зокрема щодо: визначення суб'єктного складу покупців; встановлення граничних розмірів земельних ділянок у власності однієї особи; обрахування оптимальних розмірів землекористувань; надання пріоритетного права набуття земель у власність; мінімальних цін на земельні ділянки тощо. Очевидно, що такий комплексний підхід може створити необхідну нормативно-правову базу для запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки. Водночас при цьому залишається поза увагою низка системно важливих соціально-економічних питань сільського й аграрного розвитку.

Крім того, новітній досвід реформ в Україні свідчить, що використання земель сільськогосподарського призначення великими інтегрованими агроформуваннями та транснаціональними корпораціями, як правило, приносить дохід лише обмеженому колу осіб і не впливає позитивно на добробут селян, сільських громад і суспільства в цілому. Варто також звернути увагу на те, що можливе запровадження ліберального ринкового обігу земель, без належного державного регулювання, криє в собі ризики про які йшлося вище.

Тому рух прав приватної власності на землі у сільському господарстві може призвести до загострення проблем монополізації в аграрній сфері, латифундизації земельних відносин, обезлюднення сільських територій, зменшення доходів сільських домогосподарств, масову урбанізацію тощо.

З огляду на це країна потребує вкрай виваженого завершення земельної реформи мета якої має полягати у формуванні моделі багатофункціонального сільського господарства, що характеризується, в першу чергу, селозберігаючими та бюджетоформуючими малими і середніми формами господарювання, у т. ч. сімейного типу й кооперативними об'єднаннями. Украй актуальними є гарантуванням прав власності на майно та землі, справедливий доступ до фінансових і природних ресурсів з урахуванням збереження національної і культурної спадщини, принципів верховенства права та урахуванням потреб суспільства, включаючи інтереси майбутніх поколінь.

Реалізація означених цілей вимагає розроблення покрокового алгоритму реалізації завершального етапу земельної реформи:

- Завершення процесу земельної децентралізації – передача земель державної власності за межами населених пунктів до комунальної власності територіальних громад із розробленням механізму контролю за їх використанням.

- Уведення стратегічного планування розвитку земельних відносин і землекористування на рівні окремих територіальних громад та запровадження зонування земель за їх категоріями й типами землекористування із урахуванням придатності земельних ресурсів для інтенсивної експлуатації, встановленням тери-

торіальних природоохоронних та технологічних обмежень (обтяжень) у використанні земель.

➤ Проведення інвентаризації земельного фонду та запровадження обліку земель в межах територіальних громад за кількісним і якісним складом, а також за формами власності й землекористування та внесення відповідних відомостей до Державного земельного кадастру.

➤ Завершення наповнення Державного земельного кадастру як єдиної державної системи необхідних, достовірних і актуальних даних відомостями про земельні ділянки приватної, державної і комунальної власності.

➤ Забезпечення надійного функціонування бази даних Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

➤ Упорядкування адміністративно-територіального устрою, розроблення та затвердження документації із землеустрою щодо встановлення меж населених пунктів, об'єднаних територіальних громад, адміністративних районів, областей із внесенням відповідних відомостей до Державного земельного кадастру.

➤ Розв'язання організаційно-правових й технічних проблем в сфері земельних відносин і землекористуванні, які накопичились за роки проведення земельної реформи (накладення меж суміжних земельних ділянок; межові спори тощо).

➤ Запровадження механізму виділення земельних ділянок із земель запасу та резервного фонду для осіб, стосовно яких виявлені неточності, допущені при виділенні земельних ділянок в натурі (на місцевості) та помилки при видачі державних актів, коли на одну і ту ж земельну ділянку видано два і більше державних акти.

➤ Урегулювання правового режиму земель, наданих у постійне користування та довічне успадковуване володіння фермерським господарствам у період з 1991 по 2001 рр., з подальшою передачею безоплатно цих земель у власність нині діючих фермерських господарств, які набули таке право згідно закону або надання їм права викупу цих земель за нормативною грошовою оцінкою на умовах розстрочення платежу.

► Упорядкування питань, пов'язаних із перерозподілом земель запасу та резервного фонду із урахуванням інтересів громади щодо резервування земельних ділянок для суспільних потреб, формування екологічної мережі, розвитку соціальної та інженерної інфраструктури.

► Завершення процесу паювання нерозподілених земель сільськогосподарського призначення, що зберегли статус колективної власності, крім земель загального користування, та передачі невитребуваних земельних паїв до комунальної власності, а також паювання земель державних підприємств (або їх частини) серед працівників та пенсіонерів з їх числа за умови, що вони не брали участі у паюванні раніше.

► Втілення запропонованої раніше моделі поетапного запуску ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення із закріпленням на першому етапі обмежень щодо максимальної площі земель у власності однієї особи не більше 300 га та визначення покупцями земель – громадян України, територіальних громад в особі органів місцевого самоврядування та держави через уповноважені владні структури.

► Забезпечення переважного права на придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення громадянам України для ведення сімейного фермерського господарства, за умови, що вони проживають в межах об'єднаної територіальної громади, де розміщена така земельна ділянка, мають відповідну освіту та/або досвід роботи у сільському господарстві.

► Надання права об'єднаним територіальним громадам встановлювати додаткові обмеження щодо ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (максимальна площа земель, що набувається у власність чи користування однією особою; суб'єктний склад; кваліфікаційні вимоги до покупців) в межах їх території з метою захисту інтересів територіальної громади.

► Проведення справедливої переоцінки земель сільськогосподарського призначення із залученням профільних наукових установ.

➤ Створення нової інституції, за якою не тягтиметься корупційний шлейф (Земельного банку, Національного земельного агентства або Фонду земель), яка здійснюватиме регулювання земельних відносин та їх моніторинг на місцевому, регіональному і загальнодержавному рівнях та матиме повноваження щодо контролю за цільовим використанням сільськогосподарських угідь, законністю укладених угод переходу прав власності, інших транзакцій із земельними ділянками.

➤ Створення Фонду гарантування кредитів для сімейних фермерських господарств, інших форм малого агробізнесу, у т. ч., для придбання ними земель та інших виробничих активів.

➤ Запровадження механізмів пільгового довгострокового кредитування для придбання прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення та механізмів розстрочення платежу за землі державної і комунальної власності для сімейних фермерських господарств (на строк до 20 років для існуючих; до 30 років – для новостворених молодими фермерами).

➤ Стимулювання довгострокової оренди земель, переданих до комунальної власності територіальних громад, спрямовану на збереження цілісності земельних масивів та забезпечення екологічно дбайливого землекористування господарюючими суб'єктами.

➤ Запровадження обмежень щодо площ земельних угідь, які можуть перебувати у користуванні однієї особи (групи пов'язаних осіб) з урахуванням регіональних особливостей та природно-ресурсного потенціалу, але які не можуть перевищувати 35% від площі земель об'єднаної територіальної громади або адміністративного району.

➤ Запровадження автоматизованої системи обліку платників земельного податку й плати за оренду земель.

➤ Забезпечення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері земельних відносин, землеустрою, кадастру, оцінки земель та ведення земельних реєстрів, починаючи від рівня територіальної громади.

➤ Сприяння формуванню інститутів громадянського суспільства у сфері земельних відносин, раціонального й еколого-

безпечного землекористування та протидії незаконному відчуженню земельних ділянок, у т. ч. й рейдерських захоплень.

§ 7.3 Програмні завдання

Так само, як розвиток продуктивних сил дає потужний імпульс для розвитку земельних відносин, у такий же спосіб право власності на сільськогосподарські землі є визначальним чинником щодо суб'єктності владних повноважень і в кінцевому підсумку – соціально-економічного ладу в країні.

1. Завершення процесу земельної реформи потребує:

1.1 розроблення і прийняття законопроектів:

про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо інвентаризації земель та виправлення помилок у Державному земельному кадастрі;

про передачу у приватну власність земельних ділянок, наданих фермерам на праві постійного користування в період з 1991 по 2002 рр.;

1.2 розроблення і прийняття проекту постанови Кабінету Міністрів України про порядок обліку земель з урахуванням кількісних та якісних показників;

1.3 урегулювання конфліктів та постконфліктних ситуацій з приводу набуття і реалізації прав на земельні ділянки (у тому числі випадків, коли на одну і ту ж земельну ділянку видано два і більше Державних акти на право власності на земельну ділянку);

1.4 поглиблення співробітництва із країнами Європейського Союзу в рамках ініціатив щодо запровадження європейських стандартів побудови кадастрово-реєстраційних систем.

2. *Формування дієвої системи управління землекористуванням та регулювання земельних відносин передбачає:*

2.1 розроблення і прийняття законопроектів:

про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо подолання системної корупції у земельних відносинах (шляхом реформування органів управління земельними ресурсами, залишивши за ними повноваження щодо нормативно-методичного забезпечення розвитку земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, землеустрою, ведення і адміністрування Державного земельного кадастру із передачею їх повноважень в частині: сертифікації та експертизи (крім земель ПЗФ) – саморегульвними організаціями; розпорядження землями за межами населених пунктів – територіальним громадам);

про Національне земельне агентство та Фонд земель державної власності (як новостворюваних інституцій, необтяжених корупційною історією, що здійснюватимуть регулювання земельних відносин та їх моніторинг на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях, та матимуть повноваження з контролю за законністю укладених угод стосовно переходу прав на земельні ділянки);

2.2 удосконалення системи моніторингу використання земель державної й комунальної власності;

2.3 поновлення методики бонітування ґрунтів, економічної оцінки земель та нормативної грошової оцінки земель, зумовленої змінами в економіці країни та сучасними умовами господарювання;

2.4 підвищення дієвості планування й здійснення державного, самоврядного й громадського контролю за використанням, охороною земель та удосконалення порядку одержання необхідних документів, матеріалів, іншої інформації.

3. *Реалізація організаційно-економічного та правового механізмів розвитку земельних відносин зумовлює необхідність:*

► урахування тенденцій сучасного права Європейського Союзу щодо поступової заміни численних розрізаних законо-

давчих актів рамковими правовими нормами та гнучкими стратегіями розвитку земельних відносин;

► забезпечення захисту ґрунтів від ерозії та забруднення, заохочення консервації земель сільськогосподарського призначення, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття тощо.

Втілення цих заходів потребує:

3.1 розроблення нової редакції Земельного кодексу України, що має забезпечити:

консолідацію норм законів України «Про Державний земельний кадастр», «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», «Про оренду землі», «Про меліорацію земель», «Про землеустрій», «Про іпотеку», «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель», «Про фермерське господарство», «Про використання земель оборони», «Про оцінку земель», «Про державну експертизу землепорядної документації», «Про екологічну мережу України», «Про захист конституційних прав громадян на землю», «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» та інші.

3.2 розроблення законопроектів:

► про внесення змін і доповнень до Закону України «Про землеустрій» та деяких інших законодавчих актів (щодо закріплення правових підстав проведення землеустрою, вилучення декларативних та непрацюючих правових положень, уніфікації, детальної регламентації та спрощення землепорядних процедур, скасування державної експертизи землепорядної документації (крім проектів встановлення меж природо-заповідного фонду), передача права сертифікації інженерів-землепорядників та інженерів-геодезистів саморегульованими організаціями;

- про спрощення порядку встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних утворень;
- про Загальнодержавну програму використання та охорони земель, збереження й відтворення родючості ґрунтів;
- про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо запровадження зонування земель та ландшафтного підходу як основи регулювання землекористування);
- про внесення змін до Закону України «Про меліорацію земель» та деяких інших законодавчих актів (щодо удосконалення порядку використання земель на меліорованих територіях).

3.3 розроблення проектів постанов Кабінету Міністрів України:

- про удосконалення порядку проведення моніторингу земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів;
- про внесення змін до порядку визначення та відшкодування завданих збитків власникам земель та землекористувачам, заподіяних не з їх вини;
- про внесення змін до порядку визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню.

3.4 розроблення та затвердження регіональних і місцевих програм використання та охорони земель, збереження й відтворення родючості ґрунтів;

3.5 стимулювання добровільного об'єднання власниками належних їм земельних паїв, що, зберігаючи право власності за селянами, сприятиме укрупненню земельних масивів, посиленню захисту їхніх прав та інтересів, а також розширенню можливостей щодо встановлення вигідних умов оренди, контролю за станом земельних угідь та ефективним їх використанням;

3.6 проведення комплексного землеустрою та землевпорядкування існуючих і новостворених територіальних громад;

3.7 затвердження схем природно-сільськогосподарського районування України;

3.8 розроблення та затвердження удосконалених державних класифікаторів цільового призначення земельних ділянок, зе-

мельних угідь, обмежень у використанні земель, що адаптовані до європейських систем класифікації;

3.9 розроблення та затвердження проектів землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення;

3.10 розроблення та затвердження проектів землеустрою щодо організації і встановлення меж територій історико-культурного призначення;

3.11 розроблення та затвердження галузевих стандартів та правил виконання робіт із землеустрою за видами документації.

4. Формування інституційних обмежень у сфері використання земель, пов'язаних з їх охороною та забезпеченням екологічної збалансованості потребує:

4.1 розроблення і прийняття законопроектів:

▶ про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів (щодо встановлення та реєстрації обмежень у використанні земельних ділянок навколо існуючих режимоутворюючих об'єктів за результатами кадастрового зонування) з розробкою регламентів землекористування;

▶ про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів (щодо спрощення надання земельних ділянок для заліснення та створення лісонасаджень на землях приватної власності);

▶ про внесення змін і доповнень до Закону України «Про страхування» (щодо запровадження обов'язкового страхування відповідальності осіб за проведення рекультивациі порушених земель, що виконують гірничодобувні, геологорозвідувальні, землевпорядні, кадастрові, будівельні та інші роботи, а також займаються видобутком корисних копалин відкритим способом);

▶ про внесення змін і доповнень до Закону України «Про екологічну мережу» (щодо удосконалення порядку проектування екомережі, розроблення та затвердження її схем та реєстрації природоохоронних обмежень у Державному земельно-му кадастрі);

4.2 затвердження положення про самоврядний контроль за використанням та охороною земель в умовах децентралізації;

4.3 розроблення схем формування екомережі та внесення відомостей про межі території та об'єкти екомережі до Державного земельного кадастру.

5. *Пріоритетними напрямками упорядкування обігу прав власності та похідних прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення є:*

- ▶ безумовний захист економічного суверенітету України у питаннях виробництва продовольства та унеможливлення участі іноземного капіталу на ринку сільськогосподарських земель;
- ▶ недопущення руйнування економічно активних сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, які мають отримати належний захист своїх прав на користування землями та переважні права при набутті їх у власність;
- ▶ створення умов для захисту прав та інтересів соціально незахищених верств населення і, перш за все, пенсіонерів, які не мають спадкоємців, шляхом надання їм права на продаж земельних ділянок територіальним громадам.

6. *Формування системи інституціонального забезпечення обігу прав власності та похідних прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення потребує:*

6.1 розроблення законопроекту «Про обіг прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення», що передбачатиме:

- ▶ не менш ніж двохрічний підготовчий період до зняття заборони на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення за умови суцільної інвентаризації цих земель із внесенням інформації про них до Державного земельного кадастру, а також розробленням необхідної землепорядної документації з питань формування збалансованого сільськогосподарського землекористування на цих землях;
- ▶ надання органам місцевого самоврядування (із моменту набрання чинності цим законом) права викупу у власність територіальної громади земельних ділянок сільськогосподарського призначення у соціально незахищених верств населення, у першу чергу в осіб похилого віку, які не мають спадкоємців;
- ▶ збереження цілісності землекористувань сімейних фермерських господарств, інших малих і середніх сільськогосподар-

ських товаровиробників шляхом гарантування переважного права на продовження та поновлення договорів оренди земельних ділянок з можливістю подальшого їх викупу;

- ▶ запровадження обігу прав власності на землі сільськогосподарського призначення здійснюється за рішенням територіальної громади в межах її компетенції та території, але не раніше 1 січня 2022 року за умови:

- ▶ повного наповнення Державного земельного кадастру відомостями про земельні ділянки сільськогосподарського призначення, а також виправлення помилок у ньому;

- ▶ запровадження державної програми здешевлення кредитів для фермерських господарств з метою придбання земельних ділянок, які перебувають у їх користуванні;

- ▶ створення Фонду гарантування кредитів для малого і середнього агробізнесу, у тому числі сімейних фермерських господарств для придбання ними земель та інших виробничих активів;

- ▶ забезпечення автоматичного обміну даними між Державним земельним кадастром та Державним реєстром речових прав на нерухоме майно;

- ▶ запровадження автоматизованої системи обліку платників земельного податку й плати за оренду земель;

- ▶ надання переважного права на придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення громадянам України для ведення сімейного фермерського господарства, за умови, що вони проживають в межах об'єднаної територіальної громади, де розміщена така земельна ділянка, або в радіусі не більшому ніж 20 км;

6.2 розроблення проектів постанов Кабінету Міністрів України:

про затвердження положення щодо формування резервного фонду земель, який має становити не менше 10% площі земель, що знаходиться у межах територіальної громади з чітким розподілом повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування з управління ними;

6.3 розроблення стратегії державного регулювання обігу земель за участі Національного земельного агентства та Фонду земель державної власності;

6.4 запровадження механізму придбання земель для фермерів або осіб, які відповідають кваліфікаційним вимогам та доведуть свій намір займатися веденням фермерського господарства й проживати на території, де розташована земельна ділянка, із земель державної й комунальної власності на умовах розстрочення платежу;

6.5 запровадження механізму довгострокового пільгового кредитування для сімейних фермерських господарств та фермерських господарств, створюваних молодими сім'ями під заставу земельних ділянок, що набуваються у власність за участі Національного земельного агентства;

6.6 надання пріоритету у доступі до земельних ресурсів суб'єктам аграрного господарювання, що практикують застосування екологобезпечних технологій ведення сільського господарства, у тому числі органічного виробництва;

6.7 розроблення положення про здійснення державного контролю за дотриманням земельного законодавства з питань відчуження земельних ділянок іноземними особами та особами без громадянства, які набули їх у спадок або в інший спосіб.

ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ (проект)

Реалізація передбачених заходів з розвитку земельних відносин має відбуватися поетапно протягом 2020–2030 років.

На першому етапі (2020–2022 роки):

► здійснюється реформування органів управління земельними ресурсами: за центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, залишаються функції щодо нормативно-методичного забезпечення розвитку земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, землеустрою, ведення і адміністрування Державного земельного кадастру; розпорядження землями державної власності за межами населених пунктів передається територіальним громадам (для об'єднаних територіальних громад – у комунальну власність; для територіальних громад, що не об'єдналися – у формі делегованих повноважень з розпорядження, що діють до моменту їх об'єднання);

► створюється нова інституція, необтяжена корупційною історією, яка здійснюватиме регулювання земельних відносин та їх моніторинг на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях та матиме повноваження контролю за законністю укладених угод щодо переходу прав на земельні ділянки;

► створюється Фонд гарантування кредитів для малого і середнього агробізнесу, у т. ч. сімейних фермерських господарств для придбання ними земель та інших виробничих активів;

► проводиться інвентаризація земельного фонду та запроваджується облік земель в межах територіальних громад за кількісним і якісним складом, а також за формами власності й землекористування;

► розв'язуються організаційно-правові й технічні проблеми в земельних відносинах і землекористуванні, які накопичилися за роки проведення земельної реформи (накладення меж суміжних земельних ділянок; межові спори; наявність двох і більше державних актів на одну і ту ж земельну ділянку тощо);

► здійснюється паювання земель державних підприємств (або їх частини) серед працівників та пенсіонерів з їх числа за умови, що вони не брали участі у паюванні раніше;

- уводиться викуп земельних ділянок (паїв) територіальними громадами у соціально незахищених верств населення і, перш за все, в осіб похилого віку, які не мають спадкоємців, але мають намір їх продати;
- завершується процес паювання нерозподілених земель сільськогосподарського призначення, що зберегли статус колективної власності, крім земель загального користування, та передача невитребуваних земельних паїв до комунальної власності;
- завершується процес передачі земель державної власності за межами населених пунктів до комунальної власності об'єднаних територіальних громад;
- стимулюється довгострокова оренда земель, переданих до комунальної власності територіальних громад, спрямована на збереження цілісності земельних масивів та забезпечення сталого землекористування господарюючих суб'єктів;
- запроваджується обмеження площ земельних угідь, що можуть перебувати у користуванні однієї особи (групи пов'язаних осіб) з урахуванням регіональних особливостей та природно-ресурсного потенціалу, але які не можуть перевищувати 35% від площі земель об'єднаної територіальної громади;
- урегульовується правовий режим земель, наданих у постійне користування фермерським господарствам у період з 1991 по 2001 рр. з подальшою передачею цих земель у власність нині діючих фермерських господарств, які набули таке право згідно закону;
- здійснюється підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації фахівців у сфері земельних відносин, землеустрою, кадастру, оцінки земель та ведення земельних реєстрів, починаючи від рівня територіальної громади;
- здійснюється стратегічне планування розвитку земельних відносин і землекористування на рівні окремих територіальних громад;
- запроваджується зонування земель;
- провадиться консолідація земель сільськогосподарського призначення;

➤ запроваджується дієвий організаційно-економічний механізм охорони та раціонального й екологічнобезпечного використання земель;

➤ відбувається гармонізація земельного законодавства України із законодавством ЄС.

На другому етапі (2022–2026 роки):

➤ запроваджується за рішенням територіальних громад (в межах їх територій та компетенції) купівля/продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення особами, які є орендарями таких земель або особами, які доведуть свій намір вести самостійне господарство, мають досвід роботи у сільському господарстві або відповідну освіту та проживають на території, де розміщена земельна ділянка;

➤ максимальна площа земель, яка може перебувати у власності однієї особи не може перевищувати 300 га;

➤ покупцями земель є громадяни України; територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування; держава через уповноважені владні структури;

➤ встановлюється, що покупцями земель сільськогосподарського призначення не можуть бути іноземці, іноземні юридичні особи, особи без громадянства, іноземні держави, міжнародні урядові та неурядові організації;

➤ запроваджуються механізми пільгового довгострокового кредитування для придбання прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення та механізми розстрочення платежу за землі державної і комунальної власності для фермерських господарств (на строк до 20 років для існуючих; до 30 років – для новостворюваних молодими фермерами);

➤ встановлюється, що ціна земельної ділянки сільськогосподарського призначення визначається на основі попиту і пропозиції, але не може бути нижчою її нормативної грошової оцінки;

➤ ведеться моніторинг земельних транзакцій на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях;

➤ призупиняється безоплатна приватизація земельних ділянок.

На третьому етапі (починаючи з 2026 року):

- ▶ покупцями земель крім громадян України, держави та територіальних громад, визнаються також юридичні особи, кінцевими бенефіціарами яких є виключно громадяни України та у яких понад 75% сукупного доходу протягом останніх трьох років було одержано від реалізації сільськогосподарської продукції;
- ▶ максимальна площа земель, яка може перебувати у власності однієї особи становить не більш як 500 га;
- ▶ надається право територіальним громадам встановлювати додаткові обмеження на купівлю/продаж земель сільськогосподарського призначення з урахуванням регіональних особливостей та інтересів розвитку територіальної громади;
- ▶ запроваджується продаж земель державної і комунальної власності, що здійснюється виключно на конкурентних засадах шляхом проведення земельних торгів (аукціонів), крім випадків прямо передбачених законом. При цьому ціна продажу земельних ділянок державної та комунальної власності не може бути нижчою їх нормативної грошової оцінки.

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Здійснення заходів, передбачених Програмою, дозволить:

- ▶ досягти конкурентоспроможного розвитку земельних відносин на загально визнаних суспільством засадах;
- ▶ зняти суспільно-політичну напругу, пов'язану з питаннями сільськогосподарського землекористування шляхом гармонізації приватних, територіальних, суспільних та державних інтересів;
- ▶ гарантувати реалізацію конституційних прав приватної власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення громадянами України;
- ▶ забезпечити дотримання принципу соціальної справедливості та оптимізації у перерозподілі земель сільськогосподарського призначення з урахуванням інтересів сімейних ферм, інших малих і середніх суб'єктів господарювання;
- ▶ забезпечити ефективне, екологічно безпечне та інвестиційно-привабливе ведення сільського господарства;

➤ сформувати резервний фонд земель, який становитиме не менше як 10% площі земель, що знаходиться у межах територіальної громади з чітким розподілом повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо управління ними;

➤ запровадити обмеження щодо максимальної площі земель в користуванні однієї особи (групи пов'язаних осіб) у розмірі не більш ніж 35% сільськогосподарських угідь об'єднаної територіальної громади;

➤ збільшити надходження від платежів за землю до місцевих бюджетів;

➤ підвищити рівень зайнятості сільського населення, зростання доходів сільських домогосподарств, призупинити демографічну кризу, неконтрольовану трудову еміграцію, сприяти становленню середнього класу на селі;

➤ забезпечити державне регулювання земельних відносин в інтересах Українського народу та прийдешніх поколінь.

Отже, ретроспективний аналіз земельних відносин, які мали місце на теренах України, дозволив нам дійти деяких принципових висновків.

Упродовж тривалого історичного періоду, після втрати державності й незалежності, землі сучасної України входили до складу Великого Литовського князівства, Речі Посполитої, Російської, Австро-Угорської імперій, СРСР, побували під окупацією нацистської Німеччини. Як наслідок, земельні відносин мали свої особливості у хронологічному вимірі та в регіональному просторі. Еволюційні періоди становлення і розвитку змінювалися революційно-насилювальними етапами та ще більшим пригнобленням українських селян різними метрополіями «за правилами і без правил».

Проте найсуттєвіші, неодноразово повторювані й внутрішнє притаманні закономірності були спільними для усього колоніального періоду. Мається на увазі: розвиток земельних відносин стимулював розвиток продуктивних сил на селі і навпаки; національно-визвольна боротьба українських селян; послідовність у відстоюванні селянами права на свої землі; зміна форм землеволодіння та землекористування «під тиском» нових продуктивних сил; розшарування селян за розміром земельних наділів і майновим станом; класове протистояння бідних селян проти латифундистів, яке нерідко доходило до розграбування їх майна і так званого чорного переділу; парцеляція панських землеволодінь на користь мало- і безземельних селян; запровадження ринкового обігу

сільськогосподарських угідь, поширення орендних відносин, суборенди, сервітутів та емфітевзису; перехід до раціональніших систем землеустрою та землеробства; інтенсифікація сільського господарства шляхом підвищення фахового рівня селян, поліпшення технологій і засобів виробництва тощо.

Не ідеалізуючи реформ у сфері земельних відносин на теренах Лівобережної України до 1917 р. через їх половинчастість і незавершеність, маємо зазначити наступне:

а) реформи (із значним відставанням від європейських та інших країн світу) свідомо чи спонтанно, але спрямовувалися на приведення у відповідність аграрних відносин до рівня і характеру розвитку продуктивних сил, оскільки пріоритет надавався одноосібним економічно життєздатним селянським господарствам. Про що, зокрема, свідчить підвищення продуктивності сільського господарства, зародження переробної промисловості, поява додаткових можливостей для розвитку фермерських господарств сімейного типу тощо;

б) реформи здійснювалися під тиском «низів» у формі масових селянських протестів і збройного опору проти поневолення московською та іншими імперіями, але за сценарієм «верхів». Це дійсно була революційна ситуація, за якої «низи не хотіли жити, як раніше, а верхи вже не могли господарювати й управляти по-старому». А відтак соціальною базою реформ в основному були малоземельні і безземельні селяни, прогресивно налаштована інтелігенція та країни, які шукали ринки збуту своєї продукції виробничого призначення, взамін на аграрну сировину і продовольство;

в) з огляду на масштабність перетворень, які торкалися законних прав і інтересів мільйонів українських селян, великі землевласники не бажали змінювати феодальні порядки. Жорсткими заходами усебічно захищалися архаїчні відносини на селі. Незважаючи на класове протистояння, починаючи з ліквідації кріпачства, частково дотримувався принцип наступності та логіка в діях реформаторів. Запропонована урядом С. Ю. Вітте програма щодо селянського питання відіграла важливу роль під час розроблення нового курсу аграрної політики урядом П. А. Столипіна;

г) аграрні перетворення, крім розвитку продуктивних сил на селі, доповнювалися докорінними змінами адміністративно-територіального устрою й розбудовою органів місцевого самоврядування, створенням іпотечних фінансово-кредитних установ, а

також судовими, освітніми, медичними, культурно-просвітницькими й іншими реформами, організованим переселеннями мало- і безземельних селян у необжиті регіони Росії тощо.

Аналіз аграрних відносин після жовтневого перевороту 1917 р. засвідчив, що в Україні було реалізовано проросійську модель аграрної політики, адже більшовистський колгосп – це прообраз російської феодальної общини, яка успадкувала азійський тип земельних відносин. Це зняряддя «російського економічного імперіалізму». Колгоспний устрій зневажав прагнення селян до приватної власності на землі, пригнічував підприємницький хист, ігнорував історичні традиції й національні особливості ведення сільського господарства:

а) український повстанський рух (1920– 1921 рр.) мав усі ознаки боротьби за національну державність проти російської агресії. Це не була Громадянська війна, як тривалий час стверджувала російська історіографія. Селяни, безкомпромісно виборюючи право приватної власності на ісконно свої землі, понесли величезні людські жертви і безпрецедентні матеріальні втрати. Проте взаємна недовіра лідерів проукраїнських політичних сил, усунення меншинами представників титульної нації від процесу державотворення та зовнішнє військове втручання Росії і окремих європейських держав призвели до придушення національно-визвольної боротьби народу України. Перемога радянської влади означала націоналізацію землі, яка трансформувалася у монополію державної власності на всі природні ресурси, засоби виробництва та його результати.

б) навіть за короткий період НЕПу об'єктивні закономірності ринкової економіки як би розкрили потенціал землевласників і землекористувачів стосовно концентрації земельних угідь, модернізацію засобів сільськогосподарського виробництва, запровадження нових технологій в рослинництві, поширення еквівалентних товарно-грошових відносин між сільським господарством і промисловістю, між містом і селом. Водночас ринок супроводжувався явищами, від яких у нього немає вродженого імунітету – масовим обезземеленням малих селянських господарств, появою категорії батраків і декласованих елементів, розшаруванням домогосподарств за майновим станом і доходами, трудовою еміграцією селян у міста й за кордон, погіршенням демографічної й

соціально-психологічної ситуації, загостренням соціальної несправедливості, ростом злочинності в сільській місцевості тощо;

в) суцільну колективізація селянських господарств 1930-х років та роздержавлення колгоспів і радгоспів 1990-х років також здійснено всупереч об'єктивному вектору дії економічних закономірностей; масовою колективізацією та іншими репресивними акціями державних каральних органів було знищено потенціал заможного й середнього селянства для побудови Незалежної Української Держави. Натомість залишивши господарюючим суб'єктам з усіх правомочностей лише право землекористування, Україна на більше ніж 70 років стала полігоном для відчуження селян від землі, проведення руйнівних адміністративно-територіальних, соціально-економічних, соціально-психологічних, демографічних, міграційних, екологічних та інших експериментів;

г) будь-яка інституційна модель ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення не зупинить об'єктивний процес концентрації земельних угідь у надпотужних компаній, що вже довели свою конкурентоспроможність на внутрішньому і глобальному агропродовольчих ринках, а головне – мають необмежені ресурси для лобювання і захисту своїх інтересів у всіх органах державної влади;

д) у змаганні ніби то азійської і західноєвропейської моделей земельного ринку реальну перемогу може отримати латиноамериканський із пануванням латифундій. На противагу земельній експансії агрохолдингів, держава під тиском суспільства може продемонструвати політичну волю й надати пріоритетне право придбання землі сімейним фермам та іншим, малим і середнім формам агробізнесу. А може навпаки, проігнорувати волю більшості громадян України і запустити механізм надмірної концентрації земельних угідь у приватній власності однієї особи, сприяючи посиленню монопольних позицій великого капіталу і тотальній агрохолінгізації сільського господарства.

Проблема, на нашу думку, полягає в іншому. І за умов де-юре нібито проселянської моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, без збалансованості інтересів усіх суб'єктів земельних відносин, не створивши нові ринкові структури, не запровадивши належні конкурентні практики через політично незаангажовану антимонопольну політику, де-факто кін-

цевий результат буде однаковий: витіснення із земельного ринку сімейних ферм, малих і середніх господарств, подальше зубожіння селян, обезлюднення поселенської мережі, втрата адміністративного контролю над сільською територією й перерозподіл природно-ресурсної ренти на користь уже відомих і новостворених олігархічних кланів з рентоорієнтованою поведінкою та з метою відмивання нечесно набутих капіталів. Український досвід оренди селянських земельних паїв це переконливо довів. До того ж, в умовах все більш агресивної глобалізації факторів виробництва і агропродовольчих ринків з руйнівними наслідками для сировинних економік це вже стало загальносвітовим трендом.

Землі сільськогосподарського призначення – це особливий фактор виробництва, оскільки не створені людиною, мають природне походження і суспільне значення в усіх вимірах, у тому числі для державного суверенітету. Вони являють собою найбільшу матеріальну цінність, слугують місцем прикладання праці для мільйонів селян, виступають джерелом культурної ідентичності нації та ментальності всього народу. Через це земельні відносини – за самим визначенням є складовою більш цілісної системи суспільних відносини, вони нерозривно пов'язані з особистістю селянина, його життєво важливими базовими потребами й інтересами, суспільно корисною продуктивною діяльністю і територією проживання. Звідси випливає, що покладатися лише на причинно-наслідкові економічні закономірності щодо розвитку земельних відносин без урахування діалектики значить ще більше віддалятися від істини. За деревами не бачити лісу.

За роки агресивної агрохолдингізації сільське господарство України отримало нові непередбачувані ризики для збалансованого сільського розвитку в середньо- і особливо в довготривалій перспективі. Зокрема, накопичено структурні диспропорції та секторальні дисбаланси в галузі, які консервують її стан на сировинній стадії глобального поділу праці з низькою часткою доданої вартості, надмірним виснаженням природних ресурсів та залежністю фінансового стану товаровиробників-експортерів, а відтак і макроекономічної стабільності держави, від мінливої кон'юнктури світових ринків сільськогосподарських товарів.

За багатьма параметрами Україну відносять до країн третього світу, адже її економіка мала, відкрита і сировинна, а звідси й

велика вразливість від різноманітних внутрішніх загроз і зовнішніх шоків. Тож передбачити більш-менш адекватно інтерактивні причинно-наслідкові зв'язки у разі запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення практично неможливо. Проте маємо нарешті позбутися нав'язаних неоліберальних ідей, ретельно вивчити уроки власної історії блукання в ринкових лабіринтах за останні три десятиліття і вибудувувати таку модель земельних відносин, яка б відповідала національним інтересам України. Вона має враховувати всі небезпеки воєнної агресії Російської Федерації на Сході країни, суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію, незавершений процес формування об'єднаних територіальних громад, заявлену реформу адміністративно-територіального устрою держави, забезпечення належного рівня зайнятості й доходів сільських домогосподарств під кутом зору регіональних і глобальних викликів.

Фундаментальна мета ринкового обігу земель не в спекуляції нею, а в раціональному веденні виробництва всіма підприємствами з різними, як за організаційно-правовими формами, так і за розмірами сільськогосподарських угідь. Включення основного національного багатства в економічний обіг має підвищити економіко-соціо-екологічну ефективність аграрного сектора економіки, сприяти суттєвому зростанню його капіталізації і досягненню європейських стандартів життя народу України.

Маємо усвідомити, що на стан земельних відносин у такій же мірі, як і економічні закономірності (продуктивні сили), впливають інформаційні, політичні, правові, соціальні, психологічні, соціально-психологічні, соціологічні, демографічні, культурно-історичні, ментальні, релігійні та інші чинники. Звідси логічно видається нагальна потреба в світоглядних та міждисциплінарних дослідженнях, що об'єднують усі складові такого цілісного й системного явища, якою є земельна сфера, з метою вироблення стратегічного бачення місця України в глобальному поділу праці для отримання своєї частки доданої вартості на засадах конкурентного розвитку. Адже з історії аграрних відносин нашої країни відомо, що оптимістичні очікування справджуються і самі в подальшому стають факторами довгоочікуваних позитивних змін.

1. *Борисенко В.Й.* Скасування кріпацтва та демократичні реформи другої половини XIX ст. URL : <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/28-lekcia-25> (20.03.2018).
2. *Ісаков Павло.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919 – 1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 років* : науково-популярне видання [Архирейський Д., Ковальчук М., Красносілецький Д. та ін.]. Харків, ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2017. С. 282–316.
3. *Липинський В.* «Листи до братів-хліборобів». Райхенау. 1926. 580 с.
4. *Священко З. В.* Програма аграрної реформи уряду С. Вітте / Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». URL : <http://gileya.org> (20.03.2018).
5. *Хміль І.В.* Декрет про землю. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К. : Наук. думка, 2004. 688 с.: іл. URL : <http://www.history.org.ua> (20.03.2018).
6. *Чаянов А.В.* Избранные произведения : Сборник. Москва : Моск. Рабочий, 1989. 368 с.
7. *Гайдуцький П.І.* Незалежна економіка України : науково-публіцистичне видання. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2014. 528 с.

8. Ковалів О. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма: монографія. Київ : ДІЛ, 2016. 416 с.

9. Кулинич П.Ф. Земельні кодекси УСРР – УРСР. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3. 672 с.: іл. URL : <http://www.history.org.ua> (22.03.2018).

10. Новаковський Л.Я., Третьяк А. М. Основні положення концепції розвитку земельної реформи в Україні. Київ : Центр земельної реформи, 2000. 96 с.

11. Онищенко О.М. Концептуальний аспект роздержавлення власності на землю. *Власність у сільському господарстві* : за ред. Юрчишина В.В., Саблука П.Т. Київ : Урожай, 1993. 349 с.

12. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві : монографія. Київ : ІАЕ, 1998. 263 с.

13. Реформування земельних відносин і механізм їх регулювання. Розвиток форм господарювання на селі / Федоров та ін. Київ : «Урожай». 1993. 376 с.

14. Ходаківська О.В. Орендні земельні відносини: досвід країн ЄС та вітчизняна практика. *Економіка і організація управління*. 2014. № 1(17) – 2 (18). С. 297–303.

15. Шпичак О.М. Сільське господарство України на початку та в кінці ХХ ст. Київ : ІАЕ, 2000. 74 с.

16. Мартинюк М.П. Економічне регулювання земельних відносин у сільському господарстві : дис. канд. екон. наук : 08.07.03. Київ, 2018. 262 с.

17. Паньків Зіновій. Еволюція землекористування в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 188 с.

18. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Первобытнообщинный и феодальный способы производства в России. Москва : Высшая шк., 1988. 272 с.

19. Українська козацька держава у 1657–1687 рр. Завершення козацької революції та руїни. URL: <http://www.history.org.ua> (22.03.2018).

20. Столыпин П.А. Нам нужна великая страна.: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906–1911 гг. Москва : Мол. гвардия, 1991. 411 с.

21. *Заставний Ф.Д.* Україна. Природа, населення, економіка. Навчальне видання. Львів : Априорі, 2011. 504 с.
22. Столипінська аграрна реформа в Україні та її наслідки. URL : // <https://stud.com.ua> (22.03.2018).
23. *Хміль І.В.* Декрет про землю. Енциклопедія історії України: Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2. 688 с.: іл. URL : [http : // www.history.org.ua](http://www.history.org.ua) (22.03.2018).
24. *Могильний О.М.* Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. 400 с.
25. Енциклопедія сільського господарства. Науково-популярний poradnik для сільських господарств України / за ред. А. Терниченка. Київ : Книгоспілка, 1927. 710 с.
26. Історія Українського селянства : нариси : в 2 томах. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2006. 653 с.
27. *Інкін В. Ф.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI — XVIII ст.: історичні нариси. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 420 с.
28. *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. Київ : Наук. думка, 1991. 222 с.
29. *Гурбик А. О.* Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. УІЖ. 1996. № 4.С. 52–59.
30. *Голубицький В. О.* Економічна історія Української РСР. Київ : Наук. думка, 1970. 614 с.
31. *Заярнюк Андрій.* Перша приватизація. Чому скасування кріпацтва розділило українців. URL : [http : // www. dsnews.ua/economics/persha-privatizatsiya...03042017220000](http://www.dsnews.ua/economics/persha-privatizatsiya...03042017220000) (21.04.2018).
32. *Маркіна В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Київ : Наук. думка, 1961. 186 с.
33. Історія України: Курс лекцій. – У 2-х т. Кн. 2.: XX ст. / Верстюк В.Ф. та ін. Київ : Либідь, 1992. 462 с.
34. *Гетьманчук М.П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду

ЛІТЕРАТУРА

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ - ВІД ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДО ЕКСПАНСІЇ АГРОХОЛДИНГІВ (1918 – 1939 рр.) : монографія. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008, 432 с.

35. *Панченко П.П., Шмарук В.А.* Аграрна історія України: Підручник. 2-ге вид. випр. і доп. Київ : Знання, КОО, 2000. 342 с.

36. Колективізація сільського господарства URL : <http://istoryk.in.ua/kolektivizatsiya-silskogo-gospodarstva> (17.04.2018).

37. *Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А.* Аграрна історія України: Навч. посіб. Київ : ВЦ «Просвіта», 2007. 532 с.

38. Колхозы СССР: Краткий статистический сборник / Госкомстат СССР, Госагропром СССР. Москва : Финансы и статистика, 1998. 223 с.

39. Історія України: нове бачення. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, Т. 2. Київ : Вид-во «Україна», 1996. 494 с.

40. *Панченко П. П. Євтушенко А. І.* Радгоспи : шлях становлення і розвитку (1917—1980). На матеріалах Української РСР. Київ : Наук. думка, 1982. 284 с.

41. *Крачковський Б.* Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України. Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II. Львів, 1994. С. 78—84.

42. Дніпровський каскад ГЕС. URL : <https://www.uk.wikipedia.org/wiki> (17.04.2018).

43. *Лукинов И.И.* Эволюция экономических систем : монографія. Москва : ЗАО «Издательство экономика», 2002. 554 с.

44. Світовий банк та ЄС запустили пілотний проект по землі з трьома областями. URL : <https://agropolit.com/news> (17.04.2018)

45. Lend Matrix : data. URL: <https://landmatrix.org/en> (17.04.2018).

46. Колективізація сільського господарства. URL : <http://istoryk.in.ua/...gospodarstva> (17.04.2018)

47. Топ 100 латифундистів України. URL : <https://latifundist.com/rating/top100#171> (21.08.2018).

48. Рослинництво України / Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (21.08.2018).

49. *Степанюк Є.* План дій BEPS в Україні. Дзеркало тижня. 2018. 21 липня. URL: <http://www.dt.ua> (24.07.2018).
50. *Корецький М.Х.* Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці : Монографія. Київ : Вид-во УАДУ, 2002. 260 с.
51. *Парсяк В.Н.* Формування корпоративних відносин в системі малого підприємництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.06.01. Київ, 2004. 35 с.
52. *Брус В.Х.* Уклад і різноукладність як наукові категорії. *Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми* : монографія / [В.В.Юрчишин, Л.М.Шевченко, В.Х.Брус та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2004. 446 с.
53. *Кваснюк Б.Є., Кіреєв С.І.* Моделі соціально-економічного розвитку в перехідному суспільстві. *Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи)* : монографія / За ред. В.М.Гейця. Київ : Логос, 1999. 500 с.
54. Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: монографія [в 2-х т.]; Т.1 під ред. Саблука П.Т., Амбросова В.Я., Мазнева Г.Є. Київ : ІАЕ УААН, 2000. С.514.
55. Сільське господарство України за різні роки / Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (21.04.2019).
56. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення: Наук. доповідь / ННЦ «Інститут аграрної економіки» / Лупенко Ю.О. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. С. 45.
57. Аналіз ефективності використання земельного фонду України та ризиків уведення ринку землі в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів. URL : <http://optimacenter.org/userfiles> (22.04.2019).
58. *Могильний О.М.* Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки : монографія. Київ : ІАЕ, 2002. 430 с.
59. *Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В.* Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. – К. : Аграрна наука, 2005. – 140 с.
60. Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2015 року / [за ред. академіків НААН

ЛІТЕРАТУРА

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ - ВІД ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДО ЕКСПАНСІЇ АГРОХОЛДІНГІВ

Я.М. Гадзала, М.І. Бащенко, В.М. Жука, Ю.О. Лупенка]. К. : Аграр. наука. 2016. 216 с.

61. Україна має 12% світового ринку зерна. URL : <https://agropolit.com/news/4114...rinku-zerna> (22.04.2019).

62. *Райнерт Ерік С.* Як багаті країни забагатіли і чому бідні країни залишаються бідними / Ерік С. Райнерт. Київ : Темпора, 2015. 444 с.

63. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 р.». URL : <http://www.niss.gov.ua/catalogue/33/> (22.04.2019).

64. Сільське господарство України за 2015 рік: стат. зб. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> 22.04.2019).

65. *Ходаківська О. В., Давиденко В. М.* Проблеми розподілу земельної ренти в контексті розвитку міжгалузевої інтеграції та екологізації сільськогосподарського виробництва. *Economics, Management, Law: Problems and Prospects.* – Coventry, United Kingdom 25 September, 2015. Vol. 1. С. 141–145.

66. Результати опитування щодо моделей обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні / Лупенко Ю. О. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 52 с.

67. Орендна плата за сільгоспземлі в Україні перевищила рівень окремих країн ЄС. URL : <http://agroreview.com/news/orendna-plata-za-silhospszemli-v-ukrayini...krayin-yes> (25.04.2019).

68. Кожна шоста скарга до бізнес-омбудсмена надходить від іноземного інвестора. URL : <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive> (16.09.2019).

69. *Баюра Д. О., Данильченко О. С.* IPO українських компаній як стратегічний напрям підвищення конкурентоспроможності економіки України в умовах євроінтеграції. URL : http://tre.econom...36/zb36_01.pdf (18.09.2019).

70. *Маренич Т. Г., Малій О. Г.* Банківський кредит у фінансовому забезпеченні сільськогосподарських підприємств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.* 2019. Вип. 200. С. 30-43.

71. *Лавренчук В.* Досягнута макроекономічна стабільність — хороший фундамент для зростання. URL : <https://tyzhden.ua/Economics> (23.09.2019)
72. *Дідух Я.* Земля: якщо продавати, то й зберігати. Дзеркало тижня, №34, 14–20.09.2019. URL : <https://dt.ua> (19.09.2019).
73. Людство вичерпало річний запас біоресурсів Землі. URL : <https://glavnoe.ua/news> (18.09.2019).
74. Індeksi та показники людського розвитку: Оновлена статистика за 2018 рік / Human Development Data (1990–2017). URL : <http://hdr.undp.org/en> (20.09.2019).
75. *Кораблін С. О.* Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія. Київ : ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2017. 308 с.
76. Land Matrix: data. URL: <https://landmatrix.org/en> (17.04.2018).
77. *Унковська Тетяна.* Земля. Глобальна лихоманка. Дзеркало тижня, №30, 17 – 23.08. 2019. URL : <https://dt.ua> (25.08.2019).
78. *Ходаківська О.В., Могильний О.М.* Моделі обігу земель у забезпеченні сталого розвитку сільських територій // *Сучасні проблеми та перспективі сталого розвитку сільських територій: збірник матеріалів 16 конгресу вчених економістів-аграрників та Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ : ННЦ ІАЕ, 2017. 386 с.
79. *Мартинюк М.П.* Економічні передумови та моделі запуску ринку земель в Україні. Економіка АПК. 2016. № 12. С. 16–21.
80. *Ходаківська О.В.* Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні. *Економіка АПК.* 2012. № 5. С. 30–36.
81. Розвиток земельних відносин в аграрній сфері : монографія / [Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. К. : ННЦ ІАЕ, 2016. 432 с.

Наукове видання

ХОДАКІВСЬКА Ольга Василівна
МОГИЛЬНИЙ Олексій Миколайович

**ЗЕМЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ –
ВІД ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОЛАННЯ
ДО ЕКСПАНСІЇ АГРОХОЛДІНГІВ**

МОНОГРАФІЯ

Відповідальна за випуск О.В. Ходаківська

За авторською редакцією

Технічний редактор *А.М. Артеменко*

Комп'ютерна верстка *Д.С. Сушко*

Підписано до друку 09.01.2020. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 11,5. Обл.-вид. арк. 8,0. Тираж 300 пр. Зам. № 7.

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Сер. ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

